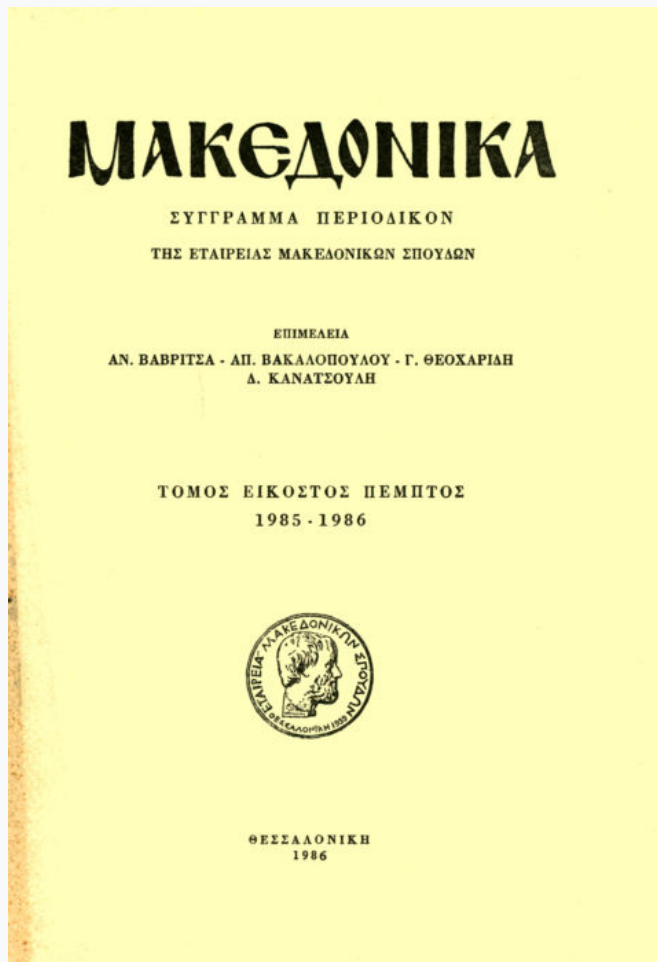

Μακεδονικά

Τόμ. 25, Αρ. 1 (1986)

Το Ιμαρέτ της Καβάλας

Αιμιλία Στεφανίδου-Φωτιάδου

doi: [10.12681/makedonika.228](https://doi.org/10.12681/makedonika.228)

Copyright © 2014, Αιμιλία Στεφανίδου-Φωτιάδου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Στεφανίδου-Φωτιάδου Α. (1986). Το Ιμαρέτ της Καβάλας. *Μακεδονικά*, 25(1), 203–265.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.228>

ΤΟ ΙΜΑΡΕΤ ΤΗΣ ΚΑΒΑΛΑΣ*

Στή μητέρα μου

Το külliye¹ τής Καβάλας, τὸ μεγάλο συγκρότημα τής τελευταίας ὀθωμανικῆς περιόδου, βρίσκεται στὴ χερσόνησο τής Παναγίας καὶ στὰ δυτικά τής σημερινῆς ὁδοῦ Θ. Πουλίδου, (σχ. 1, πίν. 1α, β). Στὴν περιοχή αὐτὴ ἐκτεινόταν ἐπὶ τουρκοκρατίας ἡ πόλη, περιορισμένη μέσα στὸ τεῖχος μέχρι τὸ 1864². Τὸ φιλανθρωπικὸ αὐτὸ ἴδρυμα, τὸ Ἰμαρέτ³, ὅπως εἶναι περισσότερο γνωστὸ⁴, κτίστηκε ἀπὸ τὸν Μουχαμάντ Ἀλί (1805-1848), τὸ βυλῆ τής Αἰ-

---

* Ὅλα τὰ σχέδια τής ἀποτύπωσης ἔγιναν ἀπὸ κοινουῦ μὲ τὴν Κλεοπάτρα Παπατωνίου-Μπενσασσάν τὸ 1969-70 ὡς τμῆμα διπλωματικῆς ἐργασίας στὴν ἔδρα Ἱστορία Ἀρχιτεκτονικῆς Α.Π.Θ., μὲ καθηγητὴ τὸ Χ. Μπούρα. Στὴν ἐργασία ἐκείνη ἀνήκουν καὶ οἱ φωτογραφίες ποὺ φέρουν τὴν παραπάνω χρονολογία. Ἀργότερα στὴ σειρά τῶν σχεδίων ποὺ ἦταν οἱ κατόψεις τής Α' καὶ Β' στάθμης, ἡ κατὰ μῆκος τομὴ Α-Α, οἱ κατὰ πλάτος τομῆς Β-Β, Γ-Γ καὶ Δ-Δ, καθὼς καὶ ἡ ἀνατολικὴ ὄψη, ἔγιναν μικρῆς κλίμακας συμπληρώσεις.

1. Τὰ külliye εἶναι συγκροτήματα δημοσίων κοινωφελῶν κτισμάτων, διαφόρων χρήσεων, συγκεντρωμένα γύρω ἀπὸ ἕνα τζαμί, τὰ ὁποῖα κτίστηκαν κυρίως τὴν ὀθωμανικὴ περίοδο. Ἀρχικὰ ἡ ἰδέα τοῦ külliye ἐκφραζόταν στὸ τζαμί, ὅπου στὸ ἴδιο κτίσμα συντελοῦνταν ποικίλες λειτουργίες, ἦταν δηλαδὴ συγχρόνως τόπος προσευχῆς, διδασκαλίας, ξενώνας κ.λ. Ἀργότερα καθεμίᾳ ἀπὸ αὐτὲς τίς λειτουργίες στεγάστηκε σὲ ἀνεξάρτητο κτίσμα, βλ. G. G o o d w i n, Külliye, «Encl. Isl.», τ. 5, 336.

2. Γιὰ τὴν ἐπέκταση τής πόλης ἐκτὸς τῶν τειχῶν καὶ τὸ σχετικὸ ἔγγραφο, βλ. Κ. Σ κ α λ τ σ ἄ ς, Ἱστορία τής Καβάλας, Καβάλα 1930, 42-43.

3. Ἰμαρέτ κυριολεκτικὰ σημαίνει ἐγκατάσταση, κτίριο, σπίτι, ἀλλὰ στὴν ὀθωμανικὴ περίοδο ἔτσι ὀνομαζόταν συνήθως ἡ κουζίνα, ὅπου ἔτρωγαν οἱ φτωχοὶ καὶ ἦταν τμῆμα τοῦ βακουφιῶδ, βλ. C. H u a r t, Imaret, «Islam Ansik.», τ. 5, 985, καὶ G. G o o d w i n, A History of Ottoman Architecture, London 1971, 455-457.

4. Στὴν περιοχή, ὅπως ἐπίσης στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, στὰ σχετικὰ ἔγγραφα καὶ στίς ἀναφορὰς τῶν περιηγητῶν μνημονεύεται μὲ τὸ ὄνομα Ἰμαρέτ. Μὲ τὸ ὄνομα külliye ἀναφέρεται στὰ συνοπτικὰ ἄρθρα τής τουρκικῆς βιβλιογραφίας, βλ. S. E y i c e e, Yunanistan'da Türk mimarî eserleri (Τὰ τουρκικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα στὴν Ἑλλάδα), «Türkiyat Mecmuası» 12 (1955) 211, καὶ O. A s l a n a p a, Yunanistan'da Türk eserleri ve Türklerin durumu (Τὰ τουρκικὰ μνημεῖα καὶ ἡ κατάσταση τῶν Τούρκων στὴν Ἑλλάδα), «Türk Kültürü» IV/41 (1966) 482, καὶ ἐπίσης στὰ δύο ἄρθρα ποὺ ἀναφέρονται στὴ σ. 214, σημ. 2. Γιὰ μία ἀκόμα ἐπωνυμία, μὲ τὴν ὁποῖα ἀναφερόταν τὰ τελευταῖα χρόνια, βλ. παρακάτω σ. 213, σημ. 3. Ἐπίσης βλ. καὶ σ. 209, σημ. 5.

γύπτου και ιδρυτή της τελευταίας αιγυπτιακής δυναστείας¹.

Τα μέλη της ανώτερης τάξης συνήθιζαν, λέγεται, να δημιουργούν αγαθοεργά ιδρύματα για την υποστήριξη των φτωχών σύμφωνα με τις εντολές του Κορανίου. Οί δραστηριότητες όμως αυτές γίνονται κυρίως για την αποτελεσματικότερη προστασία των συμφερόντων τους, όπως θα δούμε παρακάτω. Τα ιδρύματα αυτά φρόντιζαν να τα προικίσουν με δημόσια κτήματα,

Σχ. 1. Τοπογραφικό (αποτύπωση 11-1-1939, ανατύπωση 7-3-1963)

προσόδους γης ή με μέρος της ατομικής τους περιουσίας, τόσο για να εξασφαλίσουν την κυριότητά τους όσο και για να καλύψουν τα έξοδα λειτουργίας τους². Ο Μουχαμάντ 'Αλί λοιπόν προκειμένου να εκτελέσει κοινωφελή έργα στο «βιλαέτι του» ζητά από το σουλτάνο Μαχμούτ Β' (1808-1839) για τη «σύνταξη της άφιερώσεως» (vakif)³ να του παραχωρηθούν οί πρόσοδοι

1. Για τη ζωή και τη δράση του Μουχαμάντ 'Αλί σημειώνονται πρόχειρα: M. S a b r y, L'empire Egyptien sous Mohamed-Ali et la question d'Orient (1811-1849), Paris 1930, 24, M. F. M e n g i n, Histoire de l'Egypte sous le gouvernement de Mohammed-Aly au récit des evenements politiques et militaires, Paris 1823, S. A l t u n d a ğ, Mehmed Ali Pasa, I.A., τ. 7, 567-578. Επίσης για τα παραπάνω θέματα καθώς και για την απόδοση στα ελληνικά του ονόματος του πασά, βλ. Α. Σ τ ε φ α ν ί δ ο υ, Τό κο νά κ ι το υ Μ ο υ χ α μ ά ν τ ' Α λ ι π α σ ά σ τ ή ν Κ α β ά λ α, εκδ. Ε.Μ.Π., Έπώνυμα άρχοντικά τών χρόνων της τουρκοκρατίας, Αθήνα 1986, 13-28.

2. A. M e h l a n, Οί έμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την τουρκοκρατία, έπιμ. Σ. 'Α σ δ ρ α χ ά, 'Η οικονομική δομή τών βαλκανικών χωρών (15-19ος αι.), 'Α θ ή ν α 1979, 386, και G. G o o d w i n, A History..., ό.π., 455.

3. Τα βακούφια (vakif, πλθθ. enkaf) ήταν άφιερώματα γης ή άλλης άκίνητης κυ-

τῆς νήσου Θάσου καὶ τῶν ἐξαρτημάτων τῆς. Ὁ σουλτάνος παραχωρεῖ στὸν πασά τὸ νησιὶ μαζί με ὄλες τὶς συνεισφορὲς του ὡς ἀνταμοιβὴ τῶν ἀγώνων του γιὰ τὴν ἐπανάκτηση τῆς Χετζάζης ἀπὸ τοὺς Βαχαβίτες ποὺ εἶχαν ἐξεγερθεῖ ἐναντίον τοῦ σουλτάνου ἀπὸ τὸ 1807. Σύμφωνα με τὸ σχετικὸ φερμάνι ποὺ ἐκδίδεται στὶς 30 Μαρτίου 1813 ἡ Θάσος καταχωρεῖται πλέον στὸ αὐτοκρατορικὸ κτηματολόγιο «ὡς κτῆμα τῆς τέλειαις κυριότητος τοῦ πασᾶ». Στὸ Μουχαμάντ Ἄλὶ χαρίζονται τὸ ἐφάπαξ ἀντίτιμο ποὺ πληρωνόταν ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε κάτοχο τοῦ νησιοῦ, τὸ ἐτήσιο μίσθωμα, οἱ φόροι ἀπὸ τὰ γραφικὰ δικαιώματα, καὶ ἀπὸ τὸ ἀντισηκώμα τῶν ναυτῶν, ἡ ἔκτακτη εἰσφορά ζυλειαίς καὶ οἱ λοιποὶ φόροι μικρότερης σημασίας¹. Ὁ σουλτάνος κρατᾷ ὅμως τὸ δικαίωμα εἰσπραξῆς τοῦ κεφαλικοῦ φόρου (cizye) ποὺ ἀνερχόταν τὴν ἐποχὴ τῆς παραχώρησής σὲ 7.697,5 γρόσια², τοῦ φόρου δηλαδὴ ὑποτελείας ποὺ

ρίως περιουσίας, τῶν ὁποίων οἱ πρόσοδοι προερίζονταν γιὰ κάποιον κοινωφελῆ σκοπὸ, ἰδρύνονταν δὲ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς κυρίαρχης τάξης, βλ. H. A. R. Gibb - H. Bowen, *Islamic Society and the West*, London-N. York-Toronto 1957, τ. 1^ο, 165 κ.έ., F. K. Ögrüü, *L'institution du vakouf, sa nature juridique et son évolution historique*, «*Vakflar Dergisi*» 2 (1942) 3 κ.έ. (partie française), καὶ H. B. Kuntler, *L'aspect national des fondations pieuses turques (vakoufs)*, V. D. 3(1956) 293 κ.έ. (par. fran.). Τὸ vakif ἱδρυσταν βάσει τοῦ vakfiye, τὸ ὁποῖο ἦταν ἓνα εἶδος συμφωνητικῶν, ὅπου καθορίζονταν οἱ σκοποὶ του, οἱ πηγές, ὁ τρόπος χρησιμοποίησης, διατήρησής καὶ αὐξήσῆς τοῦ εἰσοδήματός του, βλ. Inalcik, Ὁ σχηματισμὸς κεφαλαίου στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἐπιμ. Σ. Ἀσδραχῆ, Ἡ ὀικονομικὴ..., ὁ.π., 520. Τὸ vakfiye τοῦ Ἴμαρὲτ τῆς Καβάλας δὲν ἔχει δημοσιευτεῖ ὡς τώρα. Πρέπει ὅμως νὰ περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στὰ ἔγγραφα τῶν Τουρκικῶν Ἀρχείων τοῦ Καΐρου, βλ. J. Deny, *Sommaires des archives Turques du Caire*, Le Caire 1930, 311 καὶ 410-11.

1. Τὸ φερμάνι δημοσιεύτηκε σὲ περίληψη ἀπὸ τὸ Σ. Μερτζίδη, *Θασιακά*, ἦτοι ἱστορία τῆς νήσου Θάσου ἀπὸ ἀρχαιστῶτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων, Καβάλα 1911, 275-279, καὶ Σ. Π., *Τὰ προνόμια τῆς Θάσου*, «*Μακεδ. Ἡμερολ.*» 6(1913) 80-83, ὅπου μνημονεύεται μιὰ ἀτελής, ἀλλὰ ἀκόμα παλαιότερη μετάφρασή του. Στὴν πλήρη μορφή του παρουσιάστηκε ἀπὸ τὸν A. Bakalopoulos, *Thasos, son histoire son administration de 1453 à 1912*, Paris 1953, ἔγγρ. 16, ἀπὸ ὅπου καὶ ὄλες οἱ σχετικὲς πληροφορίες. Βλ. καὶ παρακάτω στὶς κτητορικὲς ἐπιγραφές.

2. Κατὰ πληροφορίες τοῦ 1854 ὁ κεφαλικὸς φόρος (cizye) ἀνερχόταν σὲ 43.000 γρόσια ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν με 8.600 φράγκα, βλ. M. G. Perrot, *Memoire sur l'île de Thasos*, Paris 1864, 72. Με φερμάνι ὅμως τοῦ Μαΐου 1855 σὲ ὅλη τὴν τουρκικὴ ἐπικράτεια ὁ φόρος αὐτὸς καταργεῖται, ἀλλὰ ἀντικαθίσταται ἀπὸ ἄλλον, τὸν bedel (bedeli askerî) γιὰ ἐξαίρεση τῶν μὴ μουσουλμάνων ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ θητεία, βλ. C. H. Becker, *Djizga*, «*Sh. E. I.*», 92. Ἐτσι καὶ στὴ Θάσο, σύμφωνα με πληροφορίες τοῦ 1858, ἀντὶ τοῦ κεφαλικοῦ φόρου ἐμφανίζεται ὁ στρατιωτικὸς ποὺ ἀνερχόταν σὲ 56.260 γρόσια, προστίθεται δὲ ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς στὰ ἔσοδα τοῦ σουλτάνου καὶ τὸ μίσθωμα τῶν τελωνειακῶν ἰασμῶν, βλ. M. G. Perrot, ὁ.π., 73, A. Bakalopoulos, *Thasos*, ὁ.π., ἔγγρ. 29, καὶ A. Conze, *Reise auf der Inseln des Thrakischen Meeres*, Hannover 1860, 27.

πλήρωναν δλοι οί ἄρρενες μὴ μουσουλμάνοι ποὺ κατοικοῦσαν σὲ κατακτημένο ἔδαφος¹.

Τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Μουχαμάντ Ἄλι ἀποφασίζει νὰ ἰδρύσει τὸ μεγάλο külliye, ἡ Καβάλα ἦταν μιά μικρὴ πόλη μὲ πληθυσμὸ 3-4.000 κατοίκων, ποὺ οἱ πιὸ πολλοὶ ἦταν Τοῦρκοι². Εἶναι ὥστόσο σημαντικὸ λιμάνι ποὺ λειτουργοῦσε ἤδη ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα ὡς κύριος ἀποθηκευτικὸς σταθμὸς ἐμπορευμάτων³ καὶ βρισκόταν κοντὰ σὲ στενὸ καὶ εὐκόλα ἐλεγχόμενο πέρασμα τοῦ δρόμου πρὸς τὴν Ἀνατολή⁴. Ὅπως ἀναφέρεται, διάλεξε τὴν Καβάλα, ὄχι γιὰ κανέναν ἄλλο λόγο, ἀλλὰ γιατί ἦταν ὁ τόπος ὅπου γεννήθηκε⁵. Ὅσο γιὰ τὴ Θάσο, τὸ εὐφορο σχετικὰ νησί μὲ τὰ πλούσια δάση ἀπὸ ὅπου μπορούσε ἐπιπλέον νὰ προμηθευτεῖ ἄφθονη ξυλεία γιὰ τὴ συντήρηση τῶν πλοίων του, ὅπως ἔκαμναν οἱ κατὰ καιροὺς καταπατητὲς τοῦ νησιοῦ, ἀναφέρεται πὼς ὁ πασάς εἶχε ζητήσει τὴν παραχώρησή της γιὰ νὰ ἀνταμείψει τοὺς κατοίκους της γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ κατὰ καιροὺς τοῦ εἶχαν προσφέρει⁶. Γιατὶ ὑποστηρίζεται⁷, θέση ὅμως στὴν ὁποία στεκόμαστε μὲ μεγάλη ἐπιφύλαξη⁸,

1. Ὁ κεφαλικὸς φόρος (cizye) ὑπολογίζοταν ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ὕγιων ἐνηλίκων ἀνδρῶν, μὴ μουσουλμάνων, ποὺ κατοικοῦσαν σὲ μουσουλμανικὸ ἔδαφος γιὰ νὰ ἀποκτήσουν τὸ δικαίωμα προστασίας τῆς οἰκογένειάς τους καὶ τῶν ἐπαρχόντων τους. Γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ προσωπικοῦ αὐτοῦ φόρου οἱ φορολογούμενοι κατατάσσονται ἀνάλογα μὲ τὰ εἰσοδήματά τους σὲ τρεῖς κατηγορίες, βλ. C. H. B e c k e r, Djizya, δ.π., 91. Ἀντίθετα τὸ χαράτσι (haraç) ἦταν φόρος ἐπὶ τῆς γῆς, συχνὰ ὅμως στὴν ὀθωμανικὴ περίοδο σήμαινε κάθε εἶδους φόρο ποὺ πληρωνόταν ἀπὸ τοὺς μὴ μουσουλμάνους, βλ. T. J u n b o l l, Kharâdj, «Sh. E.I.», 245.

2. Ὁ E. M. C o u s i n e r y, Voyage dans la Macédoine, Paris 1831, τ. 2, 103-104, τὸ 1786 ἀναφέρει 2.500 κατοίκους, Ὁ F. B e a u j o u r, Voyage militaire dans l'empire Ottoman, Paris 182°, τ. I, 230, τὸ 1817 ἀναφέρει 2.000-3.000 κατοίκους καὶ ὁ M. G. P e r r o t, Daton, Neapolis, les ruine de Philippes, «Rénue Archéologique», 1860, 5, τὸ 1856 ἀναφέρει 4-5.000 κατοίκους, βλ. ἐπίσης N. Σ β ο ρ ῶ ν ο ς, Διοικητικὲς, κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἐξελίξεις, Μακεδονία, 4.000 χρόνια ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ, Ἐκδ. Ἀθηνῶν, 356. Στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἀναφεροῦμε περισσότερο ἀναλυτικὰ σὲ ἄλλη μελέτη.

3. Δ. Λ α ζ α ρ ῖ δ η ς, Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα, Ἀθήνα 1969, 58, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

4. L. H e u z e y, Rapport à l'empereur d'une mission archéologique en Macédoine, Paris 1862, 12, καὶ K. Μ έ ρ τ ζ ι ο ς, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, 144, 168, 203.

5. Βλ. παραπάνω σ. 204, σημ. 1 καὶ κτητορικὴ ἐπιγραφή I, σ. 219. Ἐπίσης A. B a k a l o p o u l o s, Thasos..., δ.π., 35.

6. A. B a k a l o p o u l o s, Thasos..., δ.π., 35, σημ. 1 καὶ γιὰ προμήθεια ξυλείας ἀπὸ τὸ νησί, δ.π., 31, 37-38, ἔγγρ. 3, 11, 23, 48. Ἐπίσης βλ. A. B a k a λ ὀ π ο υ λ ο ς, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1969, 537-539.

7. A. B a k a l o p o u l o s, Thasos..., δ.π., 42 κ.έ.

8. Θεωροῦμε ὅτι ἡ ὑποτιθέμενη προνομιακὴ φορολογικὴ καὶ κοινοτικὴ μεταχεί-

ὅτι στὴ Θάσο τὸ συνολικὸ ποσὸ τῶν φόρων μὲ τὸ ὁποῖο ἐπιβαρύνονταν οἱ κάτοικοι κάτω ἀπὸ τὴ νέα τουρκοαἰγυπτιακὴ διοίκηση ἦταν μικρότερο συγκριτικὰ μὲ ἄλλες περιοχές, εἶχαν δὲ μέχρι τὸ 1874 μεγαλύτερες κοινοτικὲς ἐλευθερίες.

Οἱ λόγοι ποὺ προβάλλονται περισσότερο γι' αὐτὲς τὶς ἀποφάσεις τοῦ Μουχαμάντ Ἀλί εἶναι συναισθηματικοὶ καὶ ὄχι λόγοι στρατιωτικοί, οικονομικοὶ ἢ πολιτικῆς σκοπιμότητας. Σ' αὐτὸ συνηγορεῖ καὶ ἡ μετέπειτα δραστηριότητα τοῦ πασᾶ ποὺ πρόσφερε πάντα πολλὰς διευκολύνσεις στοὺς συμπατριῶτες του¹. Ἄν ἐξετάσει κανεὶς τὴν πολιτικὴ ποὺ ἐφάρμοσε ἡ αὐτὴ ποὺ τοῦ ἐπιτράπηκε νὰ ἐφαρμόσει δὲ μένουν πράγματι περιθώρια γιὰ ὑποψίες στρατιωτικῶν ἐπιδιώξεων στὸν τόπο αὐτό. Λέγεται ὅτι εἶχε προτείνει στὸ Μαχμουτ Β' καὶ ἄλλη ἐναλλακτικὴ λύση: νὰ κατασκευάσει στὴν Καβάλα καινούργιο λιμάνι ποὺ θὰ κάλυπτε τὶς ἐμπορευματικὰς ἀνάγκες τῆς πόλης, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἐπαρκοῦσε πιά τὸ παλιὸ καὶ θὰ πρόσφερε τὴ δυνατότητα παραμονῆς ἐδῶ πολέμικῶν ἢ ἄλλων μεγάλων σκαφῶν. Ὁ σουλτάνος ὅμως γνωρίζοντας ὅτι ὁ βεζίρης του εἶχε πάντα τάσεις ἀνεξαρτοποίησης ἀντιμετώπισε τὴν πρότασή του αὐτὴ μὲ δυσπιστία καὶ τελικὰ προτίμησε τὴν ἴδρυση ἐνὸς külliye². Τὸ ἴδρυμα αὐτὸ θὰ μπορούσε μόνον ἔμμεσα νὰ βοηθῆσει στὰ φιλόδοξα σχέδια τοῦ πασᾶ, καθὼς οἱ ἀπόφοιτοὶ τῶν μεντρεσέδων ἀποτελοῦσαν τὴ νομικὴ καὶ πνευματικὴ ἡγεσία τῆς χώρας³. Πρέπει ὥστόσο νὰ σημειωθεῖ πὼς τὰ βακούφια ἰδρύνονταν τὴν περίοδο ἀκμῆς τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὴν κυρίαρχη τάξη μὲ τὴν προτροπὴ τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ κάλυπτε μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς δαπάνες κατασκευῆς τῶν δημόσιων καὶ κοινωφελῶν ἔργων καὶ συγχρόνως ἔλεγε τὰ τυχὸν μεγάλα

ριση τῆς Θάσου τὴν πρώτη περίοδο τῆς τουρκοαἰγυπτιακῆς συνδιοίκησης σὲ σχέση μὲ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ βακουφικοῦ καθεστώτος (σχέση ποὺ κυρίως ἐνδιαφέρει στὸ σημεῖο αὐτό) δὲν εἶναι ἐξακριβωμένη μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποδοχὴ ἐδῶ ἐνὸς θεωρητικοῦ σχήματος παρουσιάζει προβλήματα, στὰ ὁποῖα ὅμως δὲν θὰ ἐπεκταθοῦμε.

1. Α. Πολίτης, Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἡ νεώτερη Αἴγυπτος, Ἀλεξάνδρεια 1928, τ. 1, 166 κ.ε., καὶ Α. Βακαλοπούλου, Thasos..., ὁ.π., 35 σημ. 2, 3.

2. F. v. Löhner, Griechische Küstenfahrten, Biesefeld und Leipzig 1876, 25, καὶ παρουσίαση τοῦ Löhner ἀπὸ τὸν Π. Κ. Ἐνεπεκίδη, Ἡ Καβάλα πρὶν ἑκατὸ χρόνια, ἔφθμ. «Μακεδονία», 20 Σεπτ. 1981, ἐπίσης G. F. Abbott, The Tale of a Tour in Macedonia, London 1903, 301, Δ. Ε. Μουστάκας, Καβάλα, «Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ.», τ. 13, 420, Ζ. Κ., Ὁ Μωχαμέτ Ἀλή καὶ τὸ λιμάνι τῆς πόλεως, περιοδ. «Ἐρευνα», φιλ. 10 (Ὀκτωβρ. 1951) 17.

3. O. Grabar, Cities and Citizens, ed. B. Lewis, «The World of Islam», London 1976, 94-95, καὶ I. H. Uzuncarsili, Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı (Ἡ ἐπιστημονικὴ ὀργάνωση τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους), Ankara 1965, ἑλλ.ν. περίληψη ἀπὸ Β. Δημητριάδη, «Δελτίον τουρκ. βιβλιογρ.», 5 (1968) 3-7.

έσοδα των ανώτερων αξιωματούχων του. Παράλληλα, οί τελευταίοι με την ίδρυση άφιρώματος μπορούσαν να διασφαλίσουν την περιουσία τους και να τη μεταβιβάσουν κληρονομικά στους απογόνους τους. Τα βακούφια άποτελοΰσαν πάντοτε στην θωμανική αυτοκρατορία μιá καλή οικονομική επιχείρηση που έξασφάλιζε σταθερό κέρδος¹, πράγμα που συνέβαινε και στην περίπτωση αυτή. Τα έσοδα του πασά από τó νησί, που προέρχονταν κυρίως από τή δεκάτη του λαδιού, ύπολογίζονταν τó 1856 σέ 400.000 γρόσια, δηλαδή περίπου 80.000 φράγκα. Λέγεται ότι οί πρόσοδοι αυτές μαζί με μιá δωρεά του πασά που άνερχόταν σέ 8.000 τουρκικές λίρες τó χρόνο και τίς κατά καιρούς συνεισφορές άλλων περιοχών σέ είδος ή χρημα κάλυπταν τά έξοδα για τή συντήρηση του Ίμαρέτ². Φαίνεται όμως ότι ύπρχε και άρκετό πλεόνασμα που χρησιμοποιήθηκε για τήν αύξηση του κεφαλαίου, καθώς και για επενδύσεις σέ προσοδοφόρα έργα και για άγορές εκτάσεως στην Καβάλα και σέ γειτονικές περιοχές³.

Τόν πρώτο καιρό ó Μουχαμάντ Άλι είχε εγκαταλείψει τή διαχείριση του βακουφιού σέ μπέηδες τής Καβάλας, συγγενείς ή φίλους τής οικογένειάς του, που τούς άντιπροσώπευε συνήθως στο νησί κάποιος ύπάλληλός τους⁴. Άπό τίς πληροφορίες που έχουμε και που άρχίζουν άπό τó 1840 είναι γνωστά τά όνόματα των πρώτων αυτών διοικητών που άντικατέστησαν τόν Τουρκο βοεβόδα, και διοικούσαν με συνεχείς άθαιρεσίες⁵. Μόλις κατά τά μέσα του 19ου αιώνα, όταν στην Αίγυπτο ίδρύεται κεντρική διεύθυνση των βακουφιών (1851)⁶, έκδηλώνεται ένδιαφέρον για τó μακρινό «άφιέραμα». Τó 1854 για πρώτη φορά στέλνεται Αιγύπτιος müdir ή βέης, διοικητής δηλαδή τής Θάσου και διευθυντής του Ίμαρέτ τής Καβάλας⁷. 'Ο διοικητής πλαισιωνό-

1. H. Inalcik, 'Ο σχηματισμός κεφαλαίου..., ό.π., 520.

2. M. G. Perrot, ό.π., 73, A. Conze, ό.π., 27, F. v. Löhner, ό.π., 25, A. Bakalopoulos, Thasos. ό.π., 52 κ.έ. 'Ο Abbot άναφέρει κυρίως τά μεγάλα φορτία ρυζιού που μεταφέρονταν άπό τήν Αίγυπτο, ένθ ή Άραβία έστελνε κόκκους καφέ άπό όπου οί σοφάδες παρασκεύαζαν τó άγαπημένο τους ρόφημα, βλ. G. F. Abbot, ό.π., 303. 'Ο Fraser άναφέρει ότι 800 λίβρες ρύζι έρχονταν κάθε μήνα άπό τήν Αίγυπτο, βλ. J. F. Fraser, Pictures from the Balkans, London - N. York - Toronto - Melbourne 1912, 170.

3. Βλ. παρακ. σ. 263, σημ. 2.

4. M. G. Perrot, ό.π., 65.

5. A. Bakalopoulos, Thasos., ό.π., 43 και Έγγρ. 19 κ.έ.

6. W. Heffening, Wakf, Sh. E.I, 628.

7. Για τά όνόματα των διοικητών αυτών και τόν αντίστοιχο τίτλο τους, βλ. M. G. Perrot, ό.π., 67, 72, A. Conze, ό.π., 27, C. Friedrich, Vor der Dardanellen auf atgriechischen Inseln und auf dem Athos, Berlin 1915, 112, και A. Bakalopoulos,

ταν ἀπὸ ἓνα γραμματέα τῆς ἐλληνικῆς καὶ ἓνα τῆς τουρκικῆς ἀλληλογραφίας, ἓναν ἀρχιγραμματέα, ἓνα λογιστὴ καὶ ἓναν ταμία. Στὸ προσωπικὸ αὐτὸ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ προστέθηκε ἓνας γραμματέας τῆς ὑραβικῆς ἀλληλογραφίας καθὼς καὶ ἓνας ὑπάλληλος ὑπεύθυνος γιὰ τὸ πρωτόκολλο¹. Ἐδρα τῆς διοικήσεως ἦταν ἡ Καβάλα, ὅπου ὑπῆρχαν καὶ τὰ γραφεῖα τῆς ποῦ καταλάμβαναν τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ συγκροτήματος. Στῆ Θάσο οἱ ὑπεύθυνοι ἔκαναν σύντομες ἐπισκέψεις γιὰ νὰ ἐπιλύσουν τὶς τρέχουσες ὑποθέσεις. Κατὰ τὴν παραμονὴ τους στὸ νησὶ στεγάζονταν ἀπὸ τὸ 1876 στὸ «Βακούφικο Κονάκι», ποῦ κτίστηκε τότε στὸ Λιμένα. Ἐδῶ τὸ 1901 κατὰ διαταγὴ τοῦ χεδίβη μεταφέρεται ἡ ἔδρα ἀπὸ τὸν τότε διοικητὴ Μαχμούτ Ριφάτ Μπέη². Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, γύρω στὸ 1912, ὁ Ἄμπας Χιλμί Β' σχεδίαζε νὰ κτίσει νέα γραφεῖα τοῦ Ἴμαρὲτ στὴν Καβάλα ἀπέναντι ἀπὸ τὰ παλιά³, πράγμα ποῦ ὅμως δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Οἱ διοικητὲς ἔπαιρναν ἐντολὲς καὶ εἶχαν νὰ λογοδοτήσουν στῆ Γενικὴ Διεύθυνση Βακουφιδῶν τῆς Αἰγύπτου. Ἡ Διεύθυνση ἀνακοίνωνε τὶς ἀποφάσεις τῆς μὲ σχετικὰ φερμάνια ἢ διαταγὰς καὶ ὅταν παρουσιάζονταν σοβαρότερα προβλήματα ἔστελνε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἐξουσιοδοτημένο ἐκπρόσωπὸ τῆς. Οἱ Θάσιοι ἔστελναν γιὰ τὶς ὑποθέσεις ὑπομνήματα στῆ Διεύθυνση καὶ ὅταν ἤθελαν νὰ διαπραγματευτοῦν ἢ νὰ ζητήσουν τὴ χόρη τοῦ χεδίβη πήγαιναν στὴν Αἴγυπτο ἀντιπροσωπεῖς κατοίκων⁴.

Τὸ külliye τοῦ Μουχαμάντ Ἄλι στὴν τελικὴ του μορφῆ ἀποτελεῖται⁵

Thasos..., ὁ.π., 43 καὶ ἔγγρ. 29 κ.έ. Τὴ διαχείριση ἐνὸς βακουφιοῦ ἀναλαμβάνει ἓνας διευθυντὴς, mütevellî, κατὰ τὴν τουρκικὴ ὀρολογία καὶ ἓνας ἐπόπτης, nazir.

1. Α. Βακαλοπούλος, Thasos..., ὁ.π., ἔγγρ. 58.

2. Σ. Μερτζίδης, ὁ.π., 280, Α. Βακαλοπούλος, Thasos..., ὁ.π., 44, ἔγγρ. 58. Τὸ Κονάκι ὀνομάζονταν καὶ «Βακούφικο Ἐλαιοτριβεῖο», βλ. Γ. Παπαευστρατίου, Ἱστορία τῆς Θάσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιότατων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, Ἄλεξάνδρεια 1922, 163.

3. Βλ. παρακάτω σ. 261, σημ. 2, ἐπίσης Ζ. Κ., Ὁ Μωχάμετ Ἄλῃ..., ὁ.π., 17.

4. Α. Βακαλοπούλος, Thasos..., ὁ.π., 47, γιὰ σχετικὰ φερμάνια, διαταγὰς ἢ κοινοποιήσεις, βλ. ἔγγρ. 32, 41, 55, 59, 60, 66, γιὰ ἀποστολὰς στὸ νησὶ ἐκπρόσωπων τῆς Διεύθυνσεως, ὅπως κατὰ τὰ ἔτη 1885 καὶ 1901, βλ. ἔγγρ. 41, 58, γιὰ ἀναφορὰς τῶν κατοίκων πρὸς τοὺς χεδίβηδες, βλ. ἔγγρ. 48, 57, γιὰ ἀντιπροσωπεῖς κατοίκων, βλ. ἔγγρ. 29, 30, 56.

5. Στὴν Ε.Ι.² ἀναφέρεται ὅτι ὁ Μουχαμάντ Ἄλι ἔκτισε ἓνα σχολεῖο—mühendis hane-i hayriye=ἀγαθοεργὸ στρατιωτικὴ σχολὴ μηχανικοῦ—ἓνα μεντερσέ, ἓνα τζαμί, μιὰ βιβλιοθήκη καὶ μιὰ κουζίνα (imaret), βλ. I. Beldiceanu-Steinherr-J. G. Giannopoulos, Kawala, E.I.², τ. 4, σ. 776-7. Βλ. ἐπίσης Sami Şemsettin, Kâmus-al-'alâm (Λεξικό), Istanbul 1314 (1896), τ. V., σ. 3704-5, ἀπὸ ὅπου καὶ οἱ παραπάνω πληροφορίες, καὶ J. H. Gramers, Kavala, I.A., τ. 6, σ. 452-3. Παρόλο ποῦ στὰ

από δύο μεντρεσέδες¹ και δύο dershane-μεστζίτ², ένα ιμαρέτ, ένα μεκτέμπ³ και τὰ γραφεία τῆς διεύθυνσης (σχ. 2, σ. 216-7, σχ. 5, σ. 232-3).

Ἡ ἐκπαίδευση τῶν μουσουλμάνων, πού γινόταν ἢ στοιχειώδης στὰ μεκτέμπ και ἢ ἀνώτερη στοὺς μεντρεσέδες—ὅπου ἐκπαιδεύονταν ἢ μελλοντικὴ ἡγεσία τοῦ ἰσλαμικοῦ κόσμου, οἱ οὐλεμάδες—θεωροῦνταν, ἤδη τὸν 18ο αἰ., παροχημένη καθὼς τὰ προγράμματα και οἱ παρεχόμενες γνώσεις δὲν ἀναπροσαρμόζονταν μὲ τὸν καιρό. Ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν Τουλιπῶν ἀρχίζουν κάποιες ἀνανεωτικὲς τάσεις στὸ χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης, ὅπως και σὲ ἄλλους γενικότερα χῶρους. Στὴν πρωτεύουσα ἰδρύονται οἱ πρῶτες εἰδικὲς σχολὲς πού ἀποβλέπουν στὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς στρατιωτικῆς κυρίως ἐκπαίδευσης και οἱ σποραδικὲς αὐτὲς προσπάθειες ἐντείνονται τὴν ἐποχὴ τῶν σουλτάνων Σελίμ Γ' (1789-1807) και Μαχμούτ Β' (1808-1839). Τὸ 1840 γιὰ πρώτη φορὰ ξεκινᾷ ἕνα πρόγραμμα ἐκπαιδευτικῆς ἀνανέωσης, τὸ ὁποῖο ὅμως ἀρχίζει νὰ ἀποδίδει και νὰ ἐξαπλώνεται κυρίως μετὰ τὸ Χάτι Χουμαγιούν τοῦ 1856. Παράλληλα δηλαδὴ μὲ τὰ θρησκευτικὰ σχολεία τῶν οὐλεμάδων ἰδρύεται και ἕνα σύστημα κοσμικῆς ἐκπαίδευσης κατὰ τὰ δυτικὰ πρότυπα⁴.

πλαίσια τοῦ «ἐξευρωπαϊσμοῦ» τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἰδρύθηκαν πράγματι τὸ 18ο και στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα οἱ πρῶτες στρατιωτικὲς σχολὲς και ἄκομα παρ' ὅλες τὶς ἰδιαίτερες προσπάθειες πού κατέβαλε ὁ Μουχαμάντ Ἀλί γιὰ ἐκσυγχρονισμό τῆς ἐπικρατείας του, ἢ πληροφορία ἰδρύσης παρόμοιας σχολῆς ἐδῶ δὲν ἐπιβεβαιώνεται.

1. Οἱ μεντρεσέδες ἦταν ἀνώτερης βαθμίδας ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα, ὅπου διδασκόνταν κυρίως ἡ θεολογικὴ (τὸ Κοράνι και ἡ Παράδοση) και ἡ νομικὴ ἐπιστήμη, παράλληλα δὲ και οἱ ἄλλες ἐπιστῆμες τοῦ ἰσλάμ. Τὰ ἱεροδιδασκαλεῖα αὐτὰ πού εἶχαν διαδοθεῖ ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα σὲ ὅλο τὸν μουσουλμανικὸ κόσμο διέφεραν σὲ μέγεθος, προσωπικὸ και σημασία ἀνάλογα μὲ τὴν ἔκταση τῆς δωρεᾶς, ἢ δὲ ἐκπαίδευση ἦταν ὀργανωμένη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Νομοθέτη σὲ δώδεκα βαθμίδες, ἢ κατ' ἄλλη ἐκδοχὴ σὲ ἔντεκα, βλ. J. P e d e r s e n, Madrasa, Sh. E.I., σ. 300 κ.έ., και H. A. R. G i b b - H. B o w e n, Islamic..., ὅ.π., τ. 1, σ. 143 κ.έ.

2. Ὁ κάθε μεντρεσέδες εἶχε μεγάλη θολωτὴ αἴθουσα διδασκαλίας (dershane), ἢ ὅποια πολλὲς φορὲς λειτουργοῦσε και ὡς χῶρος προσευχῆς (mescid). Μὲ τὸν ὄρο μεστζίτ δηλώνεται κάθε μικρὸς σχετικὰ χῶρος προσευχῆς, ὅπου δὲ γινόταν ἢ προσευχὴ τῆς Παρασκευῆς και ὁ ὅποιος δὲν εἶχε μιναρὲ σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ τζαμί, βλ. J. P e d e r s e n, Masdjid, Sh. E.I., σ. 330 κ.έ.

3. Τὸ μεκτέμπ ἦταν σχολεῖο πρῶτης βαθμίδας γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ἀγοριῶν μόνο, ὅπου μάθαιναν νὰ ἀπαγγέλλουν ἀπ' ἔξω κομμάτια ἀπὸ τὸ Κοράνι, διδασκόνταν γραφὴ, ἀνάγνωση, καθὼς και μερικὲς φορὲς στοιχειώδη ἀριθμητικὴ. Συνήθως τὰ μεκτέμπ ἦταν κτισμένα πάνω σὲ ἕνα δημόσιο sebil πού ἦταν προσάρτημα ἐνὸς τζαμιοῦ ἢ διπλα σὲ ἕνα ιμαρέτ, ὅπου οἱ μαθητὲς ἔτρωγαν δωρεάν, βλ. H. A. R. G i b b - H. B o w e n, Islamic..., ὅ.π., τ. 1, σ. 139 κ.έ.

4. Ulema (ἐνικ. 'alim) στὸν ἰσλαμικὸ κόσμο ὀνομάζονταν «αὐτοὶ πού κατεῖχαν τὴ γνώση (ilm)», δηλαδὴ τὴν παράδοση, τὸ ἱερὸ δίκαιο και τὴ θεολογία, σὲ συνέχεια δὲ

Τὸ külliye τῆς Καβάλας κτίζεται στὴ μεταβατικὴ περίοδο, ὅταν ἀρχίζει νὰ ἀμφισβητεῖται τὸ παραδοσιακὸ θρησκευτικὸ σύστημα ἐκπαίδευσης καὶ ἡ μουσουλμανικὴ κοινωνία ἀρχίζει νὰ διχάζεται ἀνάμεσα στοὺς δύο κόσμους, τῆς Ἀνατολῆς ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν παράδοση καὶ τῆς Δύσης ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν ἀνανέωση. Καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν Μουχαμάντ Ἀλί, ὁ ὁποῖος εἶναι πρὸ δεκτικὸς ἀπὸ τοὺς ὀθωμανοὺς σουλτάνους στὰ ἐπιτεύγματα τῆς Δύσης καὶ εἶναι ἔτοιμος νὰ ἀρχίσει ἕνα εὐρὺ πρόγραμμα ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς Αἰγύπτου ποὺ καλύπτει ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς δημόσιας διοίκησης. Ἡ κατασκευὴ ἐνὸς τόσο μεγάλου ἔργου μὲ θρησκευτικὸ ἐκπαιδευτικὸ περιεχόμενον παρατείνει τὴ διάρκεια τῆς μεταβατικῆς αὐτῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν κοινωνία τῆς μικρῆς παραδοσιακῆς πόλης.

Λίγες καὶ σποραδικές εἶναι οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο λειτουργίας καὶ τὸ προσωπικὸ αὐτοῦ τοῦ ἰδρύματος. Στὸς δύο μεντρεσέδες τῆς Καβάλας ὑπῆρχαν 61 κατοικησιμοὶ χώροι, εἰκοσιπέντε στὸν πρῶτο καὶ τριανταεξὶ στὸ δεύτερο καὶ ἔμεναν 60 οἰκότροφοι τὸ καλοκαίρι καὶ 300 τὸ χειμῶνα, ἀνὰ τέσσερις μὲ πέντε¹ σοφτάδες² σὲ κάθε δωμάτιο. Ἡ διάρκεια τῶν σπουδῶν τοὺς δὲν ἦταν περιορισμένη καὶ οἱ μαθητὲς ἔρχονταν σὲ μικρὴ ἡλικία καὶ μποροῦσαν νὰ μείνουν πολλὰ χρόνια³. Εἶχαν δωρεὰν τροφὴ καὶ στέγη καὶ ἔπαιρναν καὶ ἕνα μικρὸ χρηματικὸ ποσὸ γιὰ τὶς προσωπικὲς τοὺς ἀνάγκες ποὺ ἀνερχόταν, τὸ 1887, σὲ τριάντα γρόσια τὸ μῆνα⁴, ἦταν δὲ ἀπαλ-

---

ὀνομάζονταν «οἱ ἐγγράμματοι». Ἦταν ἀπόφοιτοι τῶν μεντρεσέδων καὶ κάλυπταν τὶς σημαντικὲς θέσεις στὴ δημόσια διοίκηση, D. B. Macdonald, Ὑlamā, Sh. E.I., σ. 599-600, καὶ H. A. R. Gibb - H. Bowen, Islamic..., ὁ.π., τ. 1, σ. 80 κ.έ., σ. 139 κ.έ., Γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν μεντρεσέδων, καθὼς καὶ γιὰ τὶς ἀνανεωτικὲς τάσεις στὴν ἐκπαίδευση, βλ. H. Inalcik, The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600, London 1973, 165 κ.έ., R. H. Davison, Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876, Princeton 1963, 20 κ.έ., B. Lewis, The Emergence of Modern Turkey, London 1961, 47 κ.έ.

1. A. Cozze, ὁ.π., 27. Ὁ Abbot ἀναφέρει ὅτι ἔμεναν τέσσερις μὲ πέντε σοφτάδες σὲ κάθε δωμάτιο, βλ. G. F. Abbot, ὁ.π., 306-307.

2. Softa ὀνομάζεται ὁ σπουδαστὴς ποὺ φοιτᾷ στὶς ἑξι πρῶτες βαθμίδες ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν δώδεκα, στὶς ὁποῖες ἦταν ὀργανωμένοι οἱ μεντρεσέδες, βλ. H. A. R. Gibb - H. Bowen, Islamic..., ὁ.π., τ. 1, σ. 146.

3. J. F. Fraser, ὁ.π., 171, ἀναφέρει ὅτι ἔρχονταν σὲ ἡλικία 14-15 χρόνων καὶ παρέμεναν ἀκόμα καὶ τριάντα χρόνια. Γιὰ τὸ σύστημα διδασκαλίας στοὺς μεντρεσέδες βλ. H. A. R. Gibb - H. Bowen, Islamic..., ὁ.π., τ. 1, σ. 143 κ.έ.

4. Ν. Θ. Σχιναῖς, Ὁδοιπορικαὶ σημειώσεις Μακεδονίας, Ἠπειροῦ, νέας ὀροθετικῆς γραμμῆς καὶ Θεσσαλίας, Ἀθήναι 1887, 458. Ἀναφέρει ἀκόμα, ὑπερβάλλοντας ὁμως, ὅτι στὸ Ἴμαρὲτ ἔμεναν 600-700 σοφτάδες ἀπὸ ἡλικίας 17-40 ἐτῶν, ὑπολογίζει δὲ τὰ ἔξοδα συντήρησής τους σὲ 1.200 ὀθωμανικὲς λίρες τὸ χρόνο. Τὸν ἴδιο ἀριθμὸ σοφτάδων ἀναφέρει καὶ ὁ Α. Ἀρβανίτης, Ἡ Μακεδονία εἰκονογραφημένη, Ἀθήναι 1909, 126.

λαγμένοι από τη στρατιωτική θητεία¹. Οί πληροφορίες που έχουμε αναφέρουν ότι το 1859 υπήρχαν στους μεντρεσέδες γρείς καθηγητές και ό ένας από αυτούς δίδασκε συγχρόνως ιστορία, γεωγραφία, μαθηματικά, άραβική γλώσσα και ποίηση, ενώ δέν είναι γνωστά αυτά που διδάσκονταν από τους υπόλοιπους². Γύρω στο 1873 αναφέρεται ότι προσλήφθηκαν όκτώ καθηγητές και υπήρχαν πάνω από 100 μαθητές³. Οί γνώσεις όμως των μαθητών ήταν πολύ περιορισμένες σε σύγκριση με τη δυτική εκπαίδευση τής εποχής μιά και άκολουθοϋσαν πιστά τά γραφόμενα στα Ίερά βιβλία⁴. Τά τελευταία χρόνια ή εκπαίδευσή τους περιοριζόταν κυρίως στην άποστήθιση περικοπών από τó Κοράνι και στη σύνταξη στατιστικών για τά γράμματα που υπήρχαν στα διάφορα κεφάλαιά του (sura)⁵. Στο μεκτέμπ, σχολείο πρώτης εκπαιδευτικής βαθμίδας αντίστοιχο με τά σημερινά δημοτικά, διδάσκονταν, όπως αναφέρεται στις έπιγραφές, τó μάθημα τής θεολογίας και τής καλής άγωγής⁶.

Τó ιμαρέτ μοίραζε δωρεάν φαγητό στους σοφτάδες και στους φτωχούς και άνήμπορους τής πόλης ανεξάρτητα από τή θρησκεία τους, ενώ κατά τή διάρκεια των γευμάτων «ό χότζας διάβαζε άποσπάσματα από τó Κοράνι, παρόλο που κανείς δέν πρόσεχε»⁷. Τó ίδρυμο παρείχε τó τυπικό σ' αυτές τις περιπτώσεις γεϋμα⁸, ένα πιάτο σουπά ή ρύζι και fodla, συνήθως δύο φορές τή βδομάδα και από ένα κομμάτι κρέας, έπιπλέον δέ κάθε Παρασκευή καθώς και τις γιορτές zerde⁹. Λέγεται ότι στις άποθήκες τού ιμαρέτ υπήρχαν άποθέματα τροφών για έξι μήνες, ήταν δέ έφοδιασμένο με άλευρόμυλο(:) και κλίβανο που ή παραγωγή τους έφτανε τις 1.200 όκάδες τήν ήμέρα¹⁰. Τά φαγητά

1. G. F. A b b o t, ό.π., 304-305.

2. B. N i c o l a i d y, Les Turcs et la Turquie contemporaine, Paris 1859, 250-251.

3. F. v. L ö h e r, ό.π., 26. Ό Sami Semsettin, ό.π., 3704, σημειώνει ότι τó mühen—dis hane-i hayriye είχε 107 μαθητές και 6 δασκάλους και ό medrese-i hayriye είχε 500 μαθητές και 4 δασκάλους.

4. B. N i c o l a i d y, ό.π., 243-249, όπου παρατίθενται οί άπαντήσεις των μαθητών ένδεικτικές των γνώσεών τους.

5. G. F. A b b o t, ό.π., 304.

6. Βλ. έπιγραφή 4 σ. 224 κ.έ. Για τόν τρόπο διδασκαλίας στα μεκτέμπ βλ. E. W. L a n e, Manners and Customs of the Modern Egyptians, London 1963, 61-64.

7. Τά γεϋματα παρουσιάζουν παραλλαγές όπως περιγράφονται από τους B. N i c o l a i d y, ό.π., 255, F. v. L ö h e r, ό.π., 25, G. F. A b b o t, ό.π., 305, και J. F. F r a s e r, ό.π., 170.

8. Για τó είδος τής διατροφής και τά χρήματα που ζοδεϋόνταν στα ιμαρέτ βλ. O. L. B a r k a n, Imaret sitelerinin Kuruluş ve işleyişi ('Η ίδρυση ιμαρέτ και ό τρόπος λειτουργίας τους), «İktisat Fakültesi Mecmuası» 23 (1963) 239-378.

9. Τó fodla είναι είδος πίτας, σάν λεπτό και πλατύ ψωμί, και τó zerde ρύζι με μέλι, χρωματισμένο με κρόκο.

10. N. Θ. Σ χ ι ν ά ς, ό.π., 458.

παρασκευάζονταν σὲ μεγάλα καζάνια ἀπὸ ἓνα μάγειρα μὲ τοὺς δύο βοηθοὺς τους¹.

Μὲ τὸν καιρὸ ὁμοῦς ἀτόνησαν οἱ ἀρχικὰ φιλανθρωπικοὶ καὶ μορφωτικοὶ στόχοι τοῦ ἰδρύματος, γεγονός πού ἐντάσσεται σὲ ἓνα γενικότερο φαινόμενο πού ἐμφανίστηκε σ' ὅλη τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1858 ἡ χρησιμότητά του ἀμφισβητεῖται² καὶ χαρακτηρίζεται ἐπιβλοβὲς γιὰ τὴν πόλη, τὸ ὀνομάζον μάλιστα τεμπελχανεῖο ἢ σπίτι τῶν τεμπέληδων³. Πολλοὶ ζητοῦν τὴν κατάργησή του καὶ τὴν ἴδρυση ἀντ' αὐτοῦ σχολείων ἢ γυμνασίου στὸ νησί. Μάλιστα οἱ κάτοικοι τῆς Θάσου προσπαθοῦν μὲ διαβήματα, τὸ 1870 περίπου καὶ πάλι τὸ 1894, πρὸς τοὺς τότε χεδίβηδες νὰ ἀποσπάσουν χρήματα ἀπὸ τὰ ἔσοδα τοῦ Ίμαρὲτ γιὰ τὴ συντήρησις κεντρικῆς σχολῆς στὸ νησί⁴. Ἀναφέρεται ἄκόμα ὅτι εἰς ἀποθήκες τοῦ Ίμαρὲτ φυλάγονταν ὄπλα καὶ πολεμοφόδια πού οἱ σοφτάδες ἦταν πάντα ἔτοιμοι νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν γιὰ νὰ ὑπερασπιστοῦν τὴν πίστη τους⁵.

Ἡ λειτουργία τῶν δύο μεντρεσέδων συνεχίστηκε μέχρι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1902 καὶ διακόπηκε μὲ τὶς ἀλλαγές στὴ διοίκηση τῆς Θάσου τοῦ ἴδιου ἔτους. Ὁ σουλτάνος μετὰ ἀπὸ ἐξεγέρσεις καὶ διαμαρτυρίες τῶν κατοικῶν πρὸς τὸν χεδίβη τῆς Αἰγύπτου Ἀμπάς Χιλμί Β', πού ἄρχισαν ἀπὸ τὸ 1895 μὲ αἰτία τὴν ἐπιβολὴ πρόσθετων φόρων καὶ τὸν περιορισμὸ τῶν κοινοτικῶν τους ἐλευθεριῶν, βρῆκε ἀφορμὴ νὰ προσαρτήσῃ τὸ νησί στὴ διοίκηση τῆς Καβάλας⁶. Οἱ φόροι ὁμοῦς ἐξακολούθησαν νὰ εἰσπράττονται ἀπὸ τὴν Αἰγυπτιακὴ Διεύθυνση τῶν Βακουφιδῶν, ἐνῶ παράλληλα ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις ἐπέβαλε καὶ ἄλλους ὡς τὴν ἀπελευθέρωσις τοῦ νησιοῦ τὸ 1912⁷. Ὅμως ἡ Αἴγυ-

1. Β. Νικολαΐδης, ὁ.π., 255, καὶ G. F. Αbbot, ὁ.π., 305-306.

2. Α. Conze, ὁ.π., 27, Ἀμφιβολίες γιὰ τὴ χρησιμότητα τοῦ Ίμαρὲτ ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τὸν F. v. Löhner, ὁ.π., 26.

3. Μ. Μετίρρυτος, Περιγραφή ἱστορικὴ καὶ γεωγραφικὴ ὑπ' ἐκκλησιαστικὴν ἔποιν τῆς Θεοσώστου ἐπαρχίας Μαρωνείας, Κωνσταντινούπολις 1871, 65, G. F. Αbbot, ὁ.π., 303-308, καὶ Τ. Εὐαγγελίδης, Νέα Ἑλλάς, Ἀθήνα 1913, 143.

4. Ὁ χεδίβης Ἰσμαῖλ πασάς (1863-1879) ὀρίζει ποσὸν 20.000 φράγκων γιὰ τὴν ἀνέγερσις τῆς Κεντρικῆς Σχολῆς καὶ ἐτήσιο βοήθημα ἀπὸ τὸ Ίμαρὲτ γιὰ τὴ συντήρησίν της. Φαίνεται ὁμοῦς ὅτι αὐτὰ δὲν πραγματοποιοῦνται, ἀφοῦ οἱ κάτοικοι τὸ 1894 ἐπανέρχονται πρὸς τὸν χεδίβη Ἀμπά Χιλμί Β' (1892-1914) μὲ τὴν ἴδια παράκλησις, βλ. Α. Βακαλοπούλος, Thasos..., ὁ.π., 65, Ἐγγρ. 48.

5. Ν. Θ. Σχινῆς, ὁ.π., 458, G. F. Αbbot, ὁ.π., 304. Διαδιδόταν ἄκόμα ὅτι κατὰ τὰ ἐπεισόδια τοῦ 1897 πού συνέβηκαν στὴν Καβάλα σαράντα χοτζάδες καὶ σοφτάδες ἦταν ἔτοιμοι νὰ ἐξεγερθοῦν, βλ. Δ. Νησιώτης, Δύσκολες μέρες τῆς Καβάλας στὸν πόλεμο τοῦ 1897, περιόδ. «Ἐρευνα», φυλ. 2 (Δεκ. 1951), σ. 17 καὶ 22.

6. Γ. Παπαευστρατίου, ὁ.π., 140 κ.έ., καὶ Α. Βακαλοπούλος, Thasos..., ὁ.π., 72.

7. Γιὰ τὸ δικαίωμα ἢ μὴ ἐπιβολῆς πρόσθετων φόρων ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυβέρνησις

πος εξακολούθησε να διεκδικεί την είσπραξη φόρων και μετά το 1912. 'Η παροχή συσσιτίων συνεχίστηκε ως το 1923. Με την ανταλλαγή των πληθυσμών και μέχρι το 1975 περίπου, στά δωμάτια των μεντρεσέδων έμεναν οικογένειες προσφύγων και μερικά χρησίμευαν ως αποθήκες των γειτονικών καταστημάτων. Οί χώροι αυτοί νοικιάζονταν έναντι μικρών χρηματικών ποσών που τὰ συγκέντρωνε ο έξουσιοδοτημένος διαχειριστής τής αϊγυπτιακής πρεσβείας. 'Αργότερα τὰ δωμάτια έκκενώνονται από τις οικογένειες, μερικά όμως εξακολουθούν ακόμα και τώρα να λειτουργούν ως αποθήκες των γειτονικών καταστημάτων.

Το μεγάλο και τόσο όρατο külliye τής Καβάλας έχει παρουσιαστεί ως τώρα σε δύο μόνο συνοπτικά άρθρα Τούρκων μελετητών, τὰ όποια όμως έχουν πολλές άνακρίβειες και λάθη².

ση και τις άμφισβητήσεις ως προς την κατάταξη του βακουφιοϋ στά μη πραγματικά ή τὰ πραγματικά, βλ. Γ. Παπαευστρατίου, δ.π., 167-168, και Α. Βακαλοπούλοσ, Thasos... δ.π., έγγρ. 67.

1. 'Επιπλέον κατά τή μεταβατική αυτή περίοδο ό 'Αμπάς Χιλμί Β' έπιδεικνύει σκόπιμα μιá μεγάλη σχετικά δραστηριότητα και προγραμματίζει τήν εκτέλεση διαφόρων έργων στο νησί και στην Καβάλα, βλ. παρακάτω σ. 261, σημ. 2, επίσης Κ. Σκαλιτσάς, δ.π., 62, Ζ. Κ., δ.π., 17, και 'Ερευνητής, έφημ. 'Ταχυδρόμος', 4 και 8-12-1949, και Α. Στεφανίδου, Τό κονάκι..., δ.π., σ. 13-25.

2. 'Η πρώτη δημοσίευση είναι ένα άρθρο του Halú k Sezgin, Kavala'da Mehmed Ali Pasa külliyesi, «Arkitekt (Mimarlık) Mec.», Istanbul 1976, 65-69. 'Ο Τούρκος μελετητής θεωρεί ότι τó külliye τής Καβάλας κτίστηκε σε δύο διακεκριμένες χρονολογικά εποχές. Τό βόρειο τμήμα, δηλαδή τó «ίμαρέτ, ή διεύθυνση(;) και ό ένας μεντρεσές», αναφέρει ότι κτίστηκε λίγο πριν τó 1536 από τόν Maktül 'Ιμπραχίμ πασά, τόν Μεγάλο Βεζίρη του 'σουλτάνου Σουλεϊμάν, πράγμα που σύμπεραίνει, όπως ύποστηρίζει, και από τó έμφανή στοιχεία τής κλασικής όθωμανικής έποχής που διακρίνει στο κτίσμα. Τό νότιο τμήμα, δηλαδή ό «δεύτερος μεντρεσές (hayriye), ή βιβλιοθήκη, τó τζαμί και τó κιόσκι», όπως τά ονομάζει, μαζί με τις έπισκευές, στην άνωδομή κυρίως, του βορείου τμήματος θεωρεί ότι κατασκευάστηκαν από τόν Μουχαμάντ 'Αλί και έχουν ευδιάκριτα στοιχεία του όθωμανικού μαρρόκ. 'Επιπλέον ύποθέτει ότι τὰ μεταγενέστερα κτίσματα πρέπει να έγιναν από «παραδοσιακό» Τούρκο αρχιτέκτονα.

'Η δεύτερη δημοσίευση του külliye τής Καβάλας περιλαμβάνεται στο βιβλίο Ε. Η. Ayverdi, Aurupa'da Osmanli Mimarli Eserleri, τ. IV, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk, Istanbul 1982, 236-7. Στηρίζεται κυρίως στην παραπάνω πρώτη έκδοση, χωρίς όμως να επαναλαμβάνει τήν άπόλυτα λανθασμένη άποψη του Sezgin για τὰ δύο στάδια κατασκευής του συγκροτήματος. Με πολλά λάθη στην περιγραφή των χώρων παραθέτει επιπλέον δύο χρονογράμματα από δύο έπιγραφές (συγκερ. από τή 2 και 4), από τις όποιες όμως έξάγει λανθασμένες ήμερομηνίες, παρόλο που ύποστηρίζει ότι τις ύπολόγισε και με τή μέθοδο ebeded.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ - ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ *

To külliye τοῦ Μουχαμάντ Ἀλί κτίστηκε τμηματικά σὲ δύο φάσεις, ἐνδὸς σὲ μία τρίτη ἔγιναν οἱ μεταγενέστερες συμπληρώσεις τῶν γραφείων καὶ δευτέρου μεστζίτ, στὰ ὁποῖα θὰ ἀναφερθοῦμε ἀναλυτικά στὴ συνέχεια. Ὁ χρόνος ἀνοικοδόμησης τῶν κτισμάτων τῶν δύο πρώτων φάσεων ἀναγράφεται στὶς τέσσερις κτητορικές ἐπιγραφές, ποὺ εἶναι ἐντοιχισμένες πάνω ἀπὸ τὶς κύριες εἰσόδους τους.

Τὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν εἶναι ποιήματα συνταγμένα σὲ στίχους μὲ μέτρο (aruz vezni)¹ καὶ γραμμένα μὲ τὴν καλλιγραφία nesta'lik (τουρκικοῦ ta'lik)². Ὅλες οἱ ἐπιγραφές εἶναι μὲ ἀνάγλυφα στοιχεῖα πάνω σὲ μαρμάρινες πλάκες καὶ χωρίζονται μὲ γραμμὲς σὲ μικρότερα ὀρθογώνια τμήματα, τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιέχει καὶ ἓνα στίχο. Ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἢ μία τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὲς ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν ὀνομαστὸ Τοῦρκο καλλιγράφου Yesarizade Mustafa Izzet, τὸν καλύτερο ἴσως ἐκπρόσωπο τῆς καλλιγραφίας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς³. Τὰ κείμενα περιέχουν ἐγκώμια στὸν ἰδρυτὴ τοῦ συγκροτήματος, τὸ Μουχαμάντ Ἀλί, ἐπαινεῖται δὲ τὸ κάλλος καὶ ἡ ἀξία τῆς εὐεργεσίας του μὲ ὄλων τῶν εἰδῶν τὰ κοσμητικὰ ἐπιθετα καὶ μὲ συνεχεῖς ὑπερθεματισμούς.

α. Ἐπιγραφή τοῦ πρώτου μεντρεσέ (πίν. 2α).

Ἡ ἐπιγραφή πάνω ἀπὸ τὴν εἰσοδὸ τοῦ παλαιότερου μεντρεσέ⁴, ποὺ εἶ-

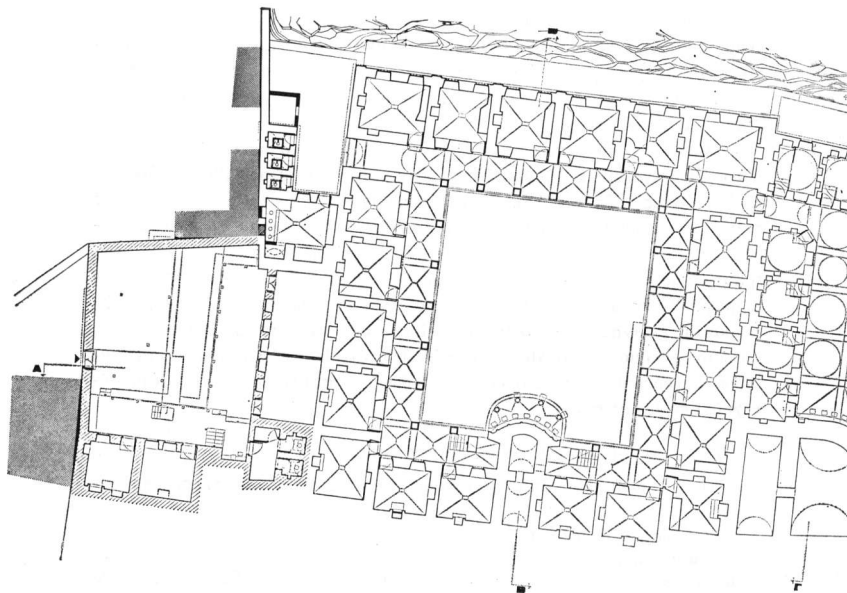
* Ἡ πρώτη μεταγραφή τῆς πρώτης, δεύτερης καὶ τέταρτης ἐπιγραφῆς στὴ σειρά ποῦ παρατίθενται στὴ συνέχεια ἔγινε ἀπὸ τὸν Hasan Pacaman, χότζα τοῦ Γενί τζαμί τῆς Κομοτινῆς καὶ τῆς τρίτης ἀπὸ τὸν Α. Yaşar Ocak, τοῦ Hacettepe Üniversitesi τῆς Ἀγκυρας, ὁ ὁποῖος ἐπιπλέον διόρθωσε καὶ ὀρισμένα σημεῖα τῶν ἄλλων. Ἡ ἀκριβὴς μετάφραση ὄλων τῶν ἐπιγραφῶν, καθὼς ἐπίσης ὁ συστηματικὸς ἔλεγχος καὶ οἱ διορθώσεις ὄλων τῶν προηγούμενων μεταγραφῶν, ἔγιναν ἀπὸ τὸν Α. Ἰορδάνογλου, συνεργάτη τοῦ Ι.Μ.Χ.Α. Τέλος τὰ κείμενα κοιτάχτηκαν ἀπὸ τὸν Β. Δημητριάδη, διευθυντὴ τότε τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Μακεδονίας, ποὺ διευκρίνισε ὀρισμένα σημεῖα.

1. Βλέπε Gotthold Weil, Ἀγῦδ, Ε.Ι.², τ. 1, σ. 667-77. Σύμφωνα μὲ τὴ διαπίστωση τοῦ Ali Alparslan, τοῦ πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινουπόλης, τὸ ποίημα τῆς δεύτερης ἐπιγραφῆς εἶναι σὲ μέτρο 4 mefâ'ülün, τῆς τρίτης σὲ μέτρο mef'ülü-mefâ'ülü-mefâ'ülü-fe'ülün καὶ τῆς τέταρτης σὲ 3 fe'ilâatun-1 fe'ülün.

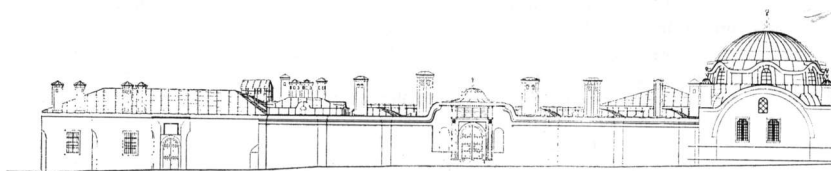
2. Ὁ τύπος αὐτὸς γραφῆς, γνωστὸς ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα, ὅπου δίνεται μεγαλύτερη ἔμφαση στὶς λέξεις παρὰ στὰ γράμματα ἐπικράτησε μετὰ ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα στὶς ἐπιγραφές ὀθωμανικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων, βλ. Ο. Aslanapa, Turkish Art and Architecture, London 1971, 326-327, 344. Ἀντίθετα μὲ τὸν τύπο sülü cell εἶναι γραμμένη ἡ ἐπιγραφή τῶν Γραφείων τῆς Διευθύνσεως, βλ. πίν. 14γ καὶ Ε. Η. A y n e r d i, Aurupa'da..., ὁ.π., 237.

3. Βλ. τὴν τρίτη κατὰ σειρά ἐπιγραφή σ. 223 καὶ σημ. 3.

4. Μετάφραση τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς εἶχε γίνει ἀπὸ τὸν Σπαθόπουλο, ἐρμηνεία τοῦ

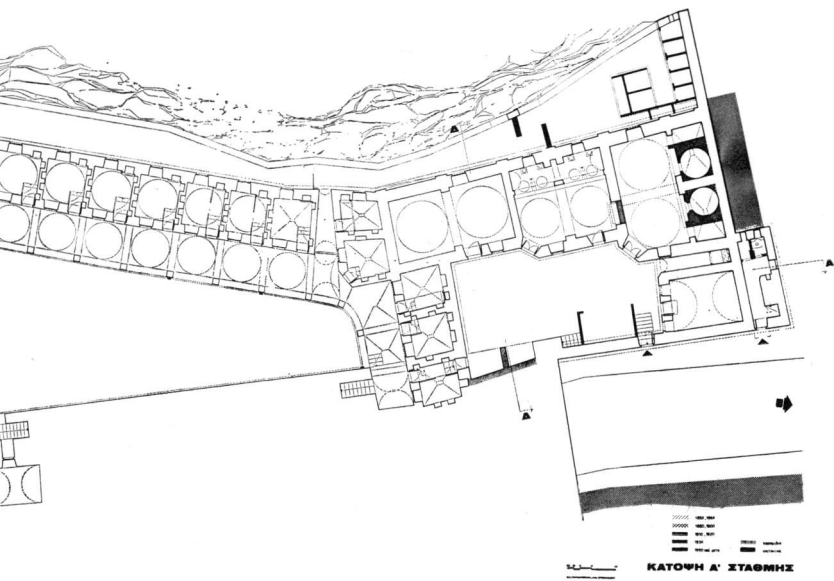
Σχ. 2. Κά

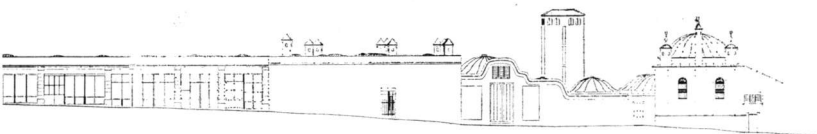
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΟΨΗ

Σχ. 3.

στάθμης

καθ' ὄψιν

ναι και η μεγαλύτερη απ' όλες, έχει από τέσσερις στίχους σε καθεμιά από τις οκτώ σειρές, και μόνο τα δύο άκραία διαστήματα της τελευταίας σειράς αφήνονται κενά. Τò κείμενο τῶν τριάντα αὐτῶν στίχων εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

ويزي من بيت خدا سلطان محمود خان
 علی یاشای نای والی حراول جهان آرا
 انك نام شریفی منجمله علی درکم
 حرفی امسی عقیلمه عالمم ایدر ایما
 نك مکتیدر انك کی رسمت شم بولیمون
 که شان دینی عون سقلمه تکبیل ایلدی نیرا
 خوان غلامانك حیاوی تارت ایتمده
 بودینه ایقدی برخدمتکه مکتین کورمش دنیا
 بدینه مکه جزکاپ ریاضت ایچره فالشگان
 بجمه الله یه یاکوله تلپیر ایادی مولی
 بنام باب اسلاند بری مقفود ایکن ظاهر
 اچویس حق نایح گم بدینه ایقدی حلا
 انك قصدی هر دم نحو شیره صرف همتدر
 نوله عالم دقای دولتمده اولسه سرتاپا
 که شدی بر معلا مدرسه بایدیکه داننده
 ظم اوصاف حسنیانن انك ایده مزاولا
 دورنده اکیهان و مکتب ایله درسحان
 نیجه حیران شمعان شوقله قیلدی نوانته
 یولو خیران بایدی دوله یانی اوان شیره
 که نامشدر دقای خیر ایله نامی اولمه ایفا
 نوله نیر نلکه مانی نایاب اولسه دادده
 که اولدی نایح بانیس کی ممتاز سمنتا
 هزاره سایه سقن همایه اشیان اولسه
 انك هر روزنده بر مبارک باد اچور ییتدا
 انك هر حیروس بر کتر کیا سعادتدر
 که اریات ظم انکه دائم اولده احیا
 بودار ظم بیهمتا یایلدی بی بدل جلا
 انك بانیسمه مولی ایده اجر جهیل اعلا
 دیدی یمن ایله کلاهی انك نایح بنیادین
 بودنه کز ظمی نوبتا قیلدی علی باشا سنه ۱۱۴۴

1.1 'Ο βεζίρης τοῦ σουλτάνου Μαχμουτ Χάν, πού ἀνίκει στη Μέκκα, τὸ σπίτι τοῦ θεοῦ

πρωτοδικείου τῆς Καβάλας, καὶ δημοσιεύθηκε στὴν τοπικὴ ἑφημερίδα «Ταχυδρόμος» στὶς 9-12-1949. Ἀναδημοσιεύθηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸ Δ. Ι. Λαζαρίδη, Νεάπολις, δ.π., 60. Γιὰ νὰ ὑπάρχουν ὁμοῦ οἱ ἐπιγραφές σὲ ἓνα ἐνιαῖο κείμενο καὶ ἀκόμα ἐπειδὴ ὑπῆρχαν μερικὲς παραλείψεις κρίθηκε σκόπιμη ἡ ἐκ νέου παρουσίασή της πού συνοδεύτηκε καὶ ἀπὸ τὸ κείμενό της.

- ὁ γαζής¹ Ἄλλ πασάς, ὁ βαλῆς τῆς Αἰγύπτου, πὸν στολιζει τὸν κόσμον,
τοῦ ὁποῖου τὸ τιμημένο ὄνομα εἶναι Μουχαμάντ καὶ Ἄλλί,
ὁ κάλαμός μου γράφει μὲ σεβασμὸ τὰ γράμματα τοῦ ὀνόματός του.
- 2.1 Εἶναι δυνατόν ὁ κόσμος νὰ βρεῖ σὰν καὶ αὐτὸν μὲ τὶς ἰκανότητες τοῦ
Rüstem²,
ὁ ὁποῖος μεγάλωσε τὴ δόξα τῆς θρησκείας μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ· διότι
ὅταν οἱ αἰρετικοί³ λεηλατοῦσαν ἀσύνετα τὴν ἐπαρχία τῆς Χετζάζης
προσέφερε ὑπηρεσία στὴ θρησκεία πὸν ὁ κόσμος δὲν εἶχε δεῖ ὁμοιά της.
- 3.1 Ἐνῶ ἡ Μέκκα καὶ ἡ Μεδίνα εἶχαν ἀπομεινεί μέσα στὸ ἀπόπλυμα τῶν αἰ-
ρετικῶν,
δόξα τῷ θεῷ, ὁ Κύριος ἐξάγνισε μὲ τὸ καθαρό του χέρι!
Μιὰ ἀπὸ τὶς πόρτες (τοῦ οἰκοδομήματος) τοῦ Ἰσλάμ, ἐνῶ φαινόταν ἐρημη-
τικά κλειστή
ἀνοίγοντάς την ὁ θεὸς τὸν ἔκανε ἀκόμα κατακτητὴ τῆς Μέκκας καὶ τῆς Με-
δίνας.
- 4.1 Κάθε στιγμή ἡ ἐπιδίωξή του εἶναι ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν ἀγαθοεργία.
Μακάρι ὅλος ὁ κόσμος στὸ κράτος του ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη στὴν ἄλλη νὰ προ-
σευχόταν.
Ἐκανε τώρα ἓνα ἐξαιρετο μεντρεσέ,
πὸν τὰ πλεονεκτήματά του ὁ κάλαμός μου δὲν μπορεῖ νὰ περιγράψει.
- 5.1 Στὸ ἐσωτερικό του ἔχει βιβλιοθήκη καὶ σχολεῖο μὲ τάξη,
πόσα θαυμάσια, δωμάτια μὲ τιμὴ (;) ἀνέγειρε!
Αὐτὸ τὸ νέο ἐγκαθίδρυμα ἔκτισε στὴν πόλη πὸν εἶναι ἡ ἱερὴ του πατρίδα
ὥστε μέχρι τῆ δευτέρου παρουσία τὸ ὄνομά του νὰ διαιονίζεται μὲ ἀγαθὴ
προσευχή.
- 6.1 Μακάρι νὰ εἶναι μοναδικὸ ἀνάμεσα στὰ ὁμοιά του κάτω ἀπὸ τὸν οὐράνιο
θόλο.
Ἐγινε ἔξοχο καὶ ἐξαιρετο ὅπως ὁ χαρακτήρας τοῦ ἰδρυτῆ του.
Ἀξίζει νὰ εἶναι ἡ σκιά τῆς στέγης του φωλιά τοῦ φοίνικα⁴.

1. Γαζής ὀνομαζόταν ὁ μουσουλμάνος ἐπιδρομέας πὸν ἐπαίρνε μέρος σὲ ἐπίθεση ἐναντίον τῶν ἀπίστων (σὲ μιὰ razzia ἀργότερα gaza). Ἀργότερα ἐγινε τίτλος τιμῆς ὅσων διακρίνονταν καὶ κυρίως τῶν πρώτων ὀθωμανῶν σουλτάνων, βλ. I. M é l i k o f f, Gha-zi, E.I.², τ. 2, σ. 1043-45.

2. Ὁ Rüstem εἶναι Πέρσης ἥρωας πὸν τὰ κατορθώματά του ἐξυμνοῦνται ἀπὸ τὸ μεγάλο Πέρση ποιητὴ Φιρντεβσί (Firdevsī) τοῦ 10ου αἰώνα, στὸ ἐπικό του ἔργο «Τὸ βιβλίο τῶν βασιλέων» (Sahnāme), βλ. V. L. M é n a g e, Firdawsī (Ferdosi), E.I.², τ. 2, 918-21.

3. Ἦταν προσβλητικὸ ὄνομα πὸν δινόταν στοὺς σιίτες, χωρὶς νὰ δηλώνει κάποια συγκεκριμένη ὑποδιαίρεσή τους, βλ. J. H. K r a m e r s, Rāfidites, Sh. E.I., σ. 466.

4. Ὁ φοίνικας εἶναι τὸ μεγαλύτερο ἀρπακτικὸ πτηνὸ τοῦ παλίου κόσμου καὶ συ-

² Από κάθε παράθυρό του πνέει ένας ευλογημένος άνεμος.

7.1 Σὲ κάθε δωμάτιό του κρύβεται ένας θησαυρός εὐτυχίας τῆς χημείας¹, πού μὲ αὐτὴ πάντα οἱ ἐπιστήμονες εὐεργετοῦνται.

³ Ἡ ἀπαράμιλλη αὐτὴ πόρτα τῆς ἐπιστήμης ἔγινε χωρὶς ἀντάλλαγμα στὸ Θεό.

⁴ Ὁ Κύριος νὰ ἀνταμείψει πλουσιοπάροχα τὸν ἰδρυτὴ του.

8.1 Ὁ Kalabi² μὲ προθυμία σχημάτισε τὴ χρονολογία ἀνέγερσής του.

Αὐτὸν τὸν ἐξαιρέτο θησαυρὸ τῆς ἐπιστήμης ἀνοικοδόμησε ὁ Ἄλλ πασάς³.

⁵ Ἔτος 11-11-1817 [30-10-1818.

β. Ἐπιγραφή τοῦ δεύτερου μεντρεσέ (πίν. 3α)

Ἡ ἐπιγραφή πάνω ὑπὸ τὴν εἰσοδο τοῦ νεότερου μεντρεσέ ἔχει ἀπὸ δύο στίχους σὲ καθεμία ἀπὸ τὶς ἑπτὰ σειρές. Τὸ κείμενο τῶν δεκατεσσάρων συνολικὰ στίχων εἶναι τὸ ὁκόλουθο:

شهبان جهان محمود خان کم عالی معمار
 یکدن کهنه دهی ایلدی معمر سزتا یا
 عویا بندکان غیر و بره ابتده اقدام
 بری ازیطه انته والی سرکرت فریا
 قیاله قلعه سن اساره صرف الیوب عزیز
 مقم ایلندی اهل طه مدرسه انشا
 طویب طلب علمک از علم و رحمت نام
 یته همت ایدوب بر داغی یازدی مدرسه اعلی
 نبعت طغی کتب ایلدکجه طالبان یارب
 ایله یانینک انبال و صری کون بکون والا
 ایلنسون راسا طای در لالاسنه تحیر
 دو تانخ دلارا ایلدم بر بیتده املا
 یته حق یولته میزول ایدوب کجیته جودی
 ۱۱۲۶
 کول بر مدرسه یا یدی طی یاشی دادارا
 ۱۱۲۶

ναντιέτια συνήθως σὲ περιοχὲς μὲ μόνιμα χιόνια. Πίστευαν ὅτι, ἂν ἡ σκιά τοῦ ἑπεφτε στὸ κεφάλι ἑνὸς ἀνθρώπου, αὐτὸ ἦταν προμήνυμα τῆς ἐνθρόνισής του, καὶ γενικὰ ἦταν πολὺ καλὸς οἰωνός. Θεωροῦνταν σύμβολο τῆς βασιλείας καὶ μὲ αὐτὲ διακοσμοῦνταν οἱ κορώνες, βλ. C. H u a r t - H. M a s s é, Humā, E.I.², τ. 3, σ. 572.

1. Ἡ Ἄλχημεία (al-kīmya) θεωροῦνταν συνώνυμος μὲ τὴν χρυσοποιία καὶ πιστευόταν ὅτι ἡ ἀποκλειστικὴ χρησιμοποίητὴ τῆς ἦταν γιὰ τὴ μετατροπὴ τῶν μετάλλων σὲ χρυσό, βλ. M. U l l m a n n, Al-Kīmiyā, E.I.², τ. 5, σ. 110-115.

2. Ὁ Kalābi, ὅπως ἀναφέρεται, εἶναι ὁ ποιητὴς γιὰ τὸν ὁποῖο δὲ βρέθηκαν ἄλλα στοιχεῖα.

3. Ὁ τελευταῖος στίχος, ὅπως συνηθίζεται οἱ ἐπιγραφές, εἶναι τὸ χρονόγραμμα (tarih) πού τὸ ἄθροισμα τῆς ἀριθμητικῆς ἀξίας τῶν γραμμάτων του μὲ τὴ μέθοδο ebcad δίνει τὴν ἡμερομηνία ἀνέγερσης τοῦ μεντρεσέ, βλ. παρακάτω σ. 225, σημ. 4. Μὲ τὸν

- 1.1 Ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλείων τοῦ κόσμου Μαχμουτ Χὰν ὁ δίκαιος¹, καὶ ὁ ἀρχιτέκτων του
 συνέβαλε νὰ ἀκμάσει ξανά ὁ ἐρειπωμένος κόσμος ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη στὴν
 ἄλλη.
- 2.1 Ὅλοι οἱ δοῦλοι του προσπαθοῦν νὰ προσφέρουν τὸ καλὸ καὶ τὸ ἀγαθὸ,
 νὰ ὁ ἕνας γιὰ παράδειγμα εἶναι ὁ γενναιοδωρὸς βαλῆς τῆς Αἰγύπτου.
- 3.1 Ἀποφασίζοντας τὴ ἀνακαίνιση τῆς πόλης τῆς Καβάλας
 προηγουμένως εἶχε κτίσει μεντρεσέ γιὰ τοὺς ἐπιστήμονες.
- 4.1 Ἀκούοντας τὴ μεγάλη προσέλευση καὶ ἐπιθυμία τῶν σπουδαστῶν,
 εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ κάνει πάλι ἕναν ἀκόμα ἐξάριτο μεντρεσέ.
- 5.1 Οἱ σπουδαστὲς ὅσο κατακτοῦν τὴ γνώση τοῦ *Şeriat*², θεέ μου,
 ἢ δύναμη καὶ ἢ ζωὴ τοῦ ἰδρυτῆ νὰ ἀξάνει μέρα μὲ τὴν ἡμέρα.
- 6.1 Νὰ γραφεῖ τὸ ὄνομα «*Rāsīmā*»³ στὴν ὑψηλὴ θολωτὴ πύλη του,
 σ' ἕνα δίστιχο συμπλήρωσε δύο εὐχάριστα χρονογράμματα.
- 7.1 Προσφέροντας πάλι μὲ ἀφθονία τὸ θησαυρὸ τῆς γενναιοδωρίας στὸ δρόμο
 τοῦ Θεοῦ⁴, 9-10-1820 /27-9-1821
 ὁ Ἄλι πασὰς ὁ δίκαιος ἔκανε ἕναν ὠραῖο μεντρεσέ⁵. 9-10-1820 /27-9-1821,
- γ. Ἐπιγραφή τοῦ Ἰμαρὲτ (πίν. 3β)

Ἡ ἐπιγραφή πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Ἰμαρὲτ συντίθεται ἀπὸ δύο μαρ-
 μάρινες πλάκες καὶ ἔχει τρεῖς στίχους σὲ καθεμία ἀπὸ τὶς ἑννέα γραμμές,
 ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τελευταία ποὺ περιλαμβάνει τέσσερα διαστήματα. Στὰ δύο
 ἀκρᾶτα ποὺ εἶναι μικρότερου πλάτους εἶναι γραμμένα χωριστὰ δύο τμήματα
 ἑνὸς στίχου. Τὸ κείμενο τῶν εἰκοσιεπτά αὐτῶν στίχων εἶναι τὸ ἀκόλουθο⁶:

ὕπολογισμὸ αὐτὸν προκύπτει πράγματι ἐδῶ ἢ χρονολογία 1233.

1. Ἄδι (δίκαιος) ἦταν τὸ φιλολογικὸ ψευδώνυμο τοῦ Μαχμουτ Β', βλ. E.I.², τ. 1,
 σ. 210.

2. *Şeriat* εἶναι ὁ ἱερός νόμος τοῦ Ἰσλάμ, ὅπου καθορίζονται καὶ ἀξιολογοῦνται
 ὅλα τὰ καθήκοντα καὶ οἱ πράξεις τῶν πιστῶν, βλ. J. S c h a c h t, *Sharī'a*, Sh. E.I., σ.
 524.

3. *Rāsīmā* εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν βρέθηκαν ἄλλα στοιχεῖα.

4. *Hak* ἀρχικὰ σήμαινε τοὺς αἰῶνια ἰσχύοντες νόμους καὶ κατ' ἐπέκταση τὰ ἠθικὰ
 πρότυπα, τὸ σωστό, τὸ ἀληθινὸ, τὸ δίκαιο, καὶ τὸ πραγματικὸ. Δῆλωνε ἐπίσης ἕνα ἀπὸ
 τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀλλάχ, ἀργότερα ὁμως στὴν ἰσλαμικὴ παράδοση καὶ τὴν ἀραβικὴ λο-
 γοτεχνία ἢ ἔννοια τῆς λέξεως ἐπεκτάθηκε γιὰ νὰ περιλάβει κάθε θεϊκὴ καὶ πνευματι-
 κὴ ἀλήθεια, βλ. D. B. M a c d o n a l d - E. E. C a l v e r l e y, *Hak*, E.I.², τ. 3, σ. 82-83.

5. Τὰ δύο χρονογράμματα τοῦ τελευταίου δίστιχου δίνουν πράγματι τὴ χρονολο-
 γία 1236.

6. Στὶς λέξεις *ise* (στίχος 1.2) καὶ *seyr* (στίχος 4.1), ὅπως καὶ στὴ λέξη *medrese*

محمود شح حصرن شاهنشاه دوران
 د ریاتی اهوراییسه سزادر هله دارا
 هب سایه عدلنده جهان المبداء معمر
 دلیر اهوریور نعمت لطفی ایله دنیا
 عصرنده بتون خیره سلوک ایتهنده عالم
 از جمله که الحاج محمد علی پاشا
 معموره سراجشندی ظلمه بیزان
 والی ایله ایلی اصار سراپا
 بشیای زباندرو اولی التعمک هب
 احسانه سیرالجدی صوم اوزره برابا
 بر مدرسسه یاریدی صلح - رحم ایچون اول
 ایلیدی قواله چونکه علم اهلینده ناری
 طالبیوره هر روز قبولی تفسد ضیافت
 بر بیت. عمارت دخی قیلدی یکی انشا
 دروازوسو آلد شد آلاآف نعمن
 بالذکر تدم التعم ایتهنده ایما
 مهر و مه ایکی فیدلهسی در برسم بوی واردر
 ایتمی کککه بو عظم ارزادن اعطا
 قیل ذات کریم انک اجلال ایله یارب
 معموره دلینده سعادت ایله ایفا
 دائم ایله انبال ایله الید تنجه بو عالم
 بانی ایله طور دقتیه بونه تبه مینا
 تاینخی یازد تده امینی قوی رفعت
 ایلیدی ایکی تاریخ بو بر بیت ایله املا
 چید یله علم اهلینده یایندردی عمارت
 ۱۲۲۶
 میسراجشندی سلطانین طمایه علی پاشا
 ۱۲۲۶
 الدار یساری زاده مصطفی مرت قنبر لیا

1.1 *Ὁ ἀνώτερος μονάρχης τῆς ἐποχῆς, ὁ χρηστός στὰ ἤθη Μαχμουὺ ἀξίζει ἀκόμα καὶ ὁ Δαρείος¹ νὰ γινόταν φύλακὰς του.*

Ὁ κόσμος εὐήμερεῖ πάντα στῆ σκιά τῆς δικαιοσύνης του.

2.1 *Ὁ κόσμος γίνεται γενναῖος μὲ τὰ ἀγαθὰ τῆς εὐεργεσίας του. Στὴν ἐποχὴ του ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐπιδίδονται σὲ ἀγαθοεργίες, γιὰ παράδειγμα ὁ χατζή² Μουχαμάντ.³ Ἀλλὲ πᾶσας.*

(στίχος 3.2) τῆς δευτέρας ἐπιγραφῆς καὶ sebak (στίχος 3.2) τῆς τελευταίας ἐπιγραφῆς, τὸ γράμμα sin 𐎎 ἀναγράφεται μὲ τρεῖς κοσμητικὲς τελείες 𐎎𐎎𐎎.

1. Ὁ βασιλεὺς Δαρείος ἀναφέρεται ἀπὸ τοὺς Ἑλληνιστὰς Ἄραβες καὶ Πέρσες συγγραφεῖς ὡς μυθικὸ πρόσωπο, βλ. B. Carr de Vaux - H. Massé, *Dārā, Dārāb, E.I.*, τ. 2, σ. 132-3.

2. Χατζῆς ὀνομάζεται αὐτὸς ποὺ ἔχει πραγματοποιήσει προσκύνημα στὴ Μέκκα

- 3.1 Ἡ εὐφορῆ Αἴγυπτος εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν τυραννία ἀπὸ τὴν ἡμέρα ποὺ ἔγινε βαλῆς τὴν ἀνακαίνισε δλόκληρη. Αὐτὸς εἶναι ὁ πῦρ γεναιόδωρος τῆς ἐποχῆς.
- 4.1 Γενικά ὅλοι οἱ ὑπήκοοί του ἔτυχαν πάντα τῆς χάρις τοῦ προστάτη τους. Πρῶτα ἔκανε ἕνα μεντρσέ γιὰ ἐπιστροφή (τῆς εὐσπλαχνίας;) στὴν πατριδα του, γιὰτὶ ἔγινε ἡ Καβάλα τόπος διαμονῆς τῶν σοφῶν.
- 5.1 Μὲ σκοπὸ νὰ προσφέρεται κάθε μέρα τροφὴ σὲ ὄσους ζητοῦν, ἔκτισε ἐπίσης ἕνα νέο Ἴμαρῆτ.
Ἡ μεγάλη πύλη του ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀγαθῶν ποὺ κκκλοφοροῦν,
- 6.1 ὑπαινίσσεται ὅτι οἱ εὐεργεσίες συνεχίζονται μόνο μὲ εὐχαριστίες.
Θὰ εἶναι σωστὸ ἂν πῶ (ὅτι) ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη εἶναι οἱ δύο ἄστροι του, ποὺ ἔδωσαν στὸν οὐρανὸ ἀπὸ τὴ διανεμημένη τροφὴ.
- 7.1 Θεέ μου, τὸ γεναιόδωρο αὐτὸν ἄνδρα διαιώνισε μὲ τιμὴ καὶ μὲ εὐτυχία στὸ κράτος αὐτὸ ποὺ εὐήμερεῖ,
νὰ εἶναι παντοτινὸς μὲ καλοτυχία ὅσο ὑπάρχει αὐτὸς ὁ κόσμος,
- 8.1 νὰ εἶναι ἀθάνατος ὅσο ὑπάρχει αὐτὸς ὁ ἐννιάθολος οὐρανός².
Ἡ Rifat δούλος τοῦ Emin¹ ὅταν ἔγραψε τὸ χρονόγραμμα του σύνταξε δύο ἡμερομηνίες μὲ αὐτὸ τὸ ἕνα δίστιχο.
- 9.2 Ἐπιδίωξε νὰ κατασκευαστεῖ Ἴμαρῆτ γιὰ τοὺς ἐπιστήμονες
9-10-1820 | 27-9-1821
- 9.3 ὁ Ἄλ πασὰς ἐπέκτεινε τὰ γεύματα στοὺς οὐλεμάδες
9-10-1820 | 27-9-1821
- 9.1-9.4 Ὁ ταπεινὸς Yesārīzāde Mustafa Izzet³, ὁ θεὸς νὰ συγχωρέσει τὶς ἀμαρτίες τους⁴.

καὶ στὴ Μεδίνα, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ἕνα ἀπὸ τὰ πέντε βασικά καθήκοντα κάθε μουσουλμάνου, βλ. A. J. W e n s i n c k, Hadjdj καὶ Hādjdj, Sh. E.I., σ. 121-125.

1. Nok kubbe: στὴ λογοτεχνία πιστευόταν ὅτι ὑπῆρχαν ἐννέα θόλοι, τὰ ὀνόματα δὲ τῶν δύο τελευταίων ἦταν atlas τοῦ 8ου καὶ kursī τοῦ 9ου.

2. Ὁ Rif'at, ὁ δούλος τοῦ Emin, εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ γιὰ τὸν ὁποῖο δὲ βρέθηκαν ἄλλα στοιχεῖα.

3. Ὁ Yesarizade Mustafa Izzet, γιὸς καὶ μαθητῆς τοῦ διάσημου καλλιγράφου τοῦ 18ου αἰῶνα Mehmed Esad Yesari, εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους ἐκπροσώπους τοῦ τουρκικοῦ τύπου γραφῆς ta'lik ἢ nesta'lik καὶ τὸ ἔργο του βρῆκε ἀργότερα μιμητές, βλ. O. A s l a n a p a, Turkish Art..., ὁ.π., 327. Παρόλο ποὺ ὑπογράφει μόνο αὐτὴ τὴν ἐπιγραφὴ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁ καλλιγράφος καὶ τῶν ἄλλων τριῶν κτητορικῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ἴμαρῆτ τῆς Καβάλας. Γιὰ ἕνα δείγμα τῆς τέχνης του, βλ. H. B. K u n t e r, Kitā-beleirimiz (Οἱ ἐπιγραφές μας), «Vakıflar Dergisi» 2(1942) 455, πιν. 126-127.

4. Οἱ 9.2 καὶ 9.3 στίχοι εἶναι τὰ δύο χρονογράμματα καὶ προσθέτοντας τὴν ἀριθμητικὴ ἀξία τῶν γραμμάτων ἐπαληθεύεται πράγματι ἡ χρονολογία ποὺ εἶναι γραμμένη καὶ μὲ ἀραβικὸς ἀριθμὸς, τὸ ἔτος δηλαδὴ 1236.

δ. ³Επιγραφή τοῦ μεκτέμπ (πίν. 2β):

Ἡ ἐπιγραφή πάνω στὴν εἴσοδο τοῦ μεκτέμπ ἔχει τρεῖς στίχους σὲ καθεμία ἀπὸ τὶς ἑξι σειρὲς ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τελευταία σειρά πού ἔχει μόνο ἓνα στίχο στὸ μεσαῖο διάστημα. Τὸ κείμενο τῶν δεκάξι αὐτῶν στίχων εἶναι:

دارچم عظمت حضرت سلطان محمود
 دولت وعمرى مزید اوله جهانده یارب
 غایى الحاج محمد علی پاشا تولى کم
 خدمت علمه ایدوب صدقله حصر مطلب
 یا یدی بر مکتب زیبا قوله بلد سینه
 ایتدی اطفاله مهجّا کریندن مآدب
 ال اجوب رخله کبی خیر دطایه صبیان
 ارفوسونلر سبق علم وهنر درس ادب
 یسر ایله شرح اوله صدر علم اتبالی
 یازیله رأیت اجلالته فانصب فارغب
 الفدن یایه وارنجیه بحساب ابجد
 مثله ضرب ایله بیک کزه ده محصولی هب
 عنر معشار الطوب حاصل اتبالندن
 دولت وعزیزده بو جله دن اولسون ضرب
 رفعتا باشله الفدن ارفوب تاریخن
 مقس علم و ادب اولدی بو رفعتا مکتب ۱۲۲۶

- 1.1 ⁴Ο ἑξοχότατος σουλτάνος Μαχμούτ, μεγαλοπρεπῆς ὅσο ὁ ἄρχοντας Cem¹
 Θεέ μου, ἄς ἀξηθεῖ τὸ κράτος καὶ ὁ βίος του στὸν κόσμο!
⁵Ο γαζής καὶ χατζής δοῦλος του, Μουχαμάντ ⁶Ἄλλ πασάς, ὁ ὁποῖος
- 2.1 ὄπηρετώντας τὴ γνώση με εἰλικρίνεια καὶ ἀφοσίωση (στὸ πρόβλημα)
 ἔκτισε ἓνα ὄραιο σχολεῖο γιὰ τὴν πόλη τῆς Καβάλας,
 με τὴ γενναιοδωρία του προετοίμασε ἓναν τόπο μόρφωσης τῶν παιδιῶν.
- 3.1 Τὰ παιδιὰ νὰ ἀνοίγουν τὰ χέρια ὅπως τὸ ἀναλόγιο στὴν ἀγαθὴ προσευχή,
 νὰ διαβάξουν τὸ μάθημα τῆς θεολογίας² καὶ νὰ ἀποκοτῶν τὴν ἱκανότητα

1. Ὁ Τζέμ (σύντμηση τοῦ Cemsid) ἦταν ἡρωας τοῦ Ἰράν πού ἐπέζησε στὴ λαϊκὴ καὶ λόγια παράδοση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἰνδο-Ἰρανῶν μέχρι σήμερα. Θεωροῦνταν ὅτι ἦταν ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες καὶ φημιζόταν γιὰ τὶς πράξεις του, ὅπως γιὰ τὴν ἴδρυση πόλεων καὶ χωριῶν. Ἱστορικὲς προσωνυμικότητες ἔφεραν ἀργότερα τὸ ὄνομά του, βλ. C.I. H u a r t - H. M a s s é, Djamshid, E.I.², τ. 2, σ. 438-439.

2. Πῆμ σημαίνει γνώση, προσδιορίζει ὁμως περισσότερο τὴ γνώση θεολογικῶν θεμάτων τῶν παραδόσεων, τοῦ ἱεροῦ νόμου καὶ τῆς θεολογίας, βλ. E. d, Πm, E.I.², τ. 3, σ. 1133-4.

στὸ μάθημα τῆς καλῆς ἀγωγῆς¹

νὰ ἐρμηνεύεται εὐκολὰ ἢ πρωτοκαθεδρία τῆς μεγάλης σημαίας του.

- 4.1 Νὰ γραφῆι στὴν τιμὴ τῆς σημαίας «δούλευε σκληρὰ γιὰ τὸ ἀποκλειστικὸ σου ἀντικείμενο»².

¹ *Ἀπὸ τὸ elif ὡστόσο φτάσεις στὸ ya³ λογαριάζοντας μὲ τὸν ὑπολογισμό ebced⁴*

τὸ διπλάσιο ἄθροισμα πολλαπλασίασε χίλιες φορές

- 5.1 *καὶ ἀπὸ ὄλο τὸ ἀποτέλεσμα ἄς γίνῃ τὸ ἓνα δέκατο*

μεταξὺ τῶν ἄλλων νὰ γίνῃ τὸ κράτος καὶ ἡ ζωὴ πολλαπλασιαστέος⁵ (;).

Rifat⁶ ἄρχισε ἀπὸ τὸ elif νὰ διαβάξεις τὴν ἡμερομηνία του.

- 6.1 *Ἀπὸ τὸ ὠραῖο σχολεῖο ἔγινε τόπος τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς καλῆς ἀγωγῆς⁷*

9-10-1820|27-9-1821

ΓΕΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΚÜLLIYE

Τὸ külliye τῆς Καβάλας⁸ ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς σημερινῆς ὁδοῦ

1. Edeb εἶναι τὸ σύνολο τῶν γνώσεων ποὺ κάνει τὸν ἄνθρωπο εὐγενικὸ καὶ πολιτισμένο, βασίζεται δὲ στὶς ἐπιστήμες τοῦ ἐντεχνου λόγου. Σήμερα εἶναι συνώνυμο μὲ τὴ φιλολογία, βλ. F. Gabrieli, Adab, E.I.², τ. 1, σ. 175-6.

2. Οἱ δύο λέξεις fensab-fergab βρίσκονται στὸ κεφάλαιο 94, σ. 7,8 τοῦ Κορανίου. Τὸ πλήρες περιεχόμενο τῶν στίχων εἶναι: «ἔτσι ὅταν ἡ τέχνη εἶναι ἐλεύθερη, δούλευε σκληρὸ / καὶ κάνε τὸ θεὸ τὸ ἀποκλειστικὸ ἀντικείμενο».

3. Τὸ elif εἶναι τὸ πρῶτο γράμμα τοῦ ἀραβικοῦ ἀλφαβήτου καὶ τὸ ya τὸ τελευταῖο.

4. Ebcab, ἡ πρώτη ἀπὸ τίς ὀκτὼ μνημονικὲς λέξεις ποὺ περιέχουν τὰ γράμματα τοῦ ἀραβικοῦ ἀλφαβήτου κατὰ τὴν ἀρχαία συριακὴ τάξη, κατ' ἐπέκταση δὲ σημαίνει καὶ ἀλφάβητο. Σύμφωνα μὲ τὴ μέθοδο ebcad καταγράφονται ἡμερομηνίες στὰ χρονογράμματα (tarih) ποὺ ὑπολογίζονται προσθέτοντας τὴν ἀριθμητικὴ ἀξία τῶν γραμμάτων σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω σειρά, βλ. G. S. Colin, Hisab al Djummal, E.I.², τ. 3, σ. 468. Ἡ ἀριθμητικὴ ἀξία τῶν γραμμάτων δίνεται στὸ ἄρθρο τοῦ S. Elker, Kitaberde (ebced) Hesabinin Rolü ('Ο ρόλος τῶν χρονογραμμάτων στὶς ἐπιγραφές), «Vakiflar Dergisi» 3 (1956) 17 κ.έ.

5. Ὁ ὑπολογισμὸς ποὺ προτείνεται στοὺς στίχους 4.1-5.2 δὲν ἔγινε κατανοητὸς.

6. Ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη ἐπιγραφή ὁ Rifat ἀναφέρεται ὡς ὁ ποιητῆς.

7. Ὁ τελευταῖος στίχος εἶναι τὸ χρονογράμμα, προσθέτοντας ὁμῶς τὴν ἀριθμητικὴ ἀξία τῶν γραμμάτων ἢ χρονολογία ποὺ προκύπτει εἶναι τὸ 1235 E, ἐνῶ ἀπὸ κάτω σημειώνεται μὲ ἀριθμὸς τὸ ἔτος 1236 E.

8. Ἀπὸ τὰ τουρκικὰ τεμὲνη σώζονται στὴν Παναγία τῆς Καβάλας: τὸ τζαμί τοῦ Ἰμπραϊμ πασά, τὸ μόνο κτίσμα ποὺ ἀπέμεινε ἀπὸ τὸ μεγάλο külliye ποὺ ἀφιέρωσε ἐδῶ, καὶ εἶναι ὁ σημερινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐπίσης τὸ τζαμί τῆς «Μουσικῆς», ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὴ διασταύρωση τῶν δρόμων Μεχμέτ Ἀλῆ καὶ Ἀνθεμίου. Ὑ-πάρχουν δὲ ἀκόμα τὰ ὑπολείμματα ἐνὸς μικροῦ τζαμιοῦ στὴν Ἀνθεμίου κοντὰ στὴ διασταύρωση μὲ τὴν Ἰουστινιανοῦ καὶ ἐνὸς δευτέρου μέσα στὴν ἀκρόπολη, βλ. γιὰ τὸ πρῶτο P. Belon, Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables..., Pa-

Πουλίδου και καταλαμβάνει έκταση 4.200 τ.μ. Συγκροτείται από τέσσερις επιμέρους ενότητες που παρατάσσονται σε σειρά και κάθε ένότητα οργανώνεται γύρω από τέσσερις αυλές. Αρχίζοντας από βορρά προς νότο υπάρχει πρώτα το ιμαρέτ με το μεκτέμπ στη βορειοανατολική του γωνία, σε συνέχεια ο νεότερος μεντρεσές με το κύριο dersbane στη νοτιοανατολική του γωνία, μετά ο παλαιότερος μεντρεσές με το δευτερεύον dersbane στη βορειοανατολική του γωνία και τους υγρούς χώρους στη νότια πλευρά του και τέλος τὰ γραφεία της διεύθυνσης του αιγυπτιακού βακουφιού (σχ. 2, 6 σ. 216-7, σχ. 3, 4 σ. 232-3). Η κάθε επιμέρους δηλαδή ένότητα παρουσιάζει κλειστή οργάνωση και όλοι οι χώροι στρέφονται προς τις εσωτερικές αυλές, το χαρακτηριστικό στοιχείο όλων των κτισμάτων ομαδικής διαβίωσης. Αντίθετα όμως η σχέση των επιμέρους ενότητων είναι παρατακτική και δεν υπερτονίζεται κάποια σε σχέση με τις υπόλοιπες. Προβάλλουν μόνο, συγκριτικά περισσότερο, οι μονάδες του dersbane και του μεκτέμπ, που όμως αποτελούν στοιχεία των επιμέρους ενότητων και εντάσσονται σ' αυτές. Αντίθετα στα μεγάλα külliye της Αδριανούπολης και της Κωνσταντινούπολης, τὰ χαρακτηριστικά αυτά συγκροτήματα της θωμανικής περιόδου, το κυρίαρχο στοιχείο της σύνθεσης είναι το τζαμί που τοποθετείται ελεύθερα στη μέση του μεγάλου υπαίθριου χώρου, που όρίζεται από τὰ υπόλοιπα κοινωφελή κτίσματα ή και από τοίχο περιφράξης σε παράλληλες συνήθως διατάξεις¹.

gis 1553, 60-61, K. Μέρτζιος, Μνημεία..., δ.π., 127 σημ. 1, και Γ. Μπακαλάκης Νεάπολις-Χρυστούπολις-Καβάλα, Α.Ε. 1936, σ. 6,8 σημ. 1, για τὸ τελευταίο Φ. Μαλούχου-S. Tufano, 'Η ἀκρόπολη τῆς Καβάλας, Πρακτικά τοῦ Α' τοπικοῦ Συμποσίου, «Η Καβάλα καὶ ἡ περιοχή τῆς», Θεσσαλονίκη 1980, 349, σχ. 2. Μέχρι τὸ 1968 σωζόταν ἐπίσης ὁ τάφος τῆς μητέρας τοῦ Μουχαμάντ 'Αλί στὴν πλατεία 'Ομονοίας βλ. X. Κουκούλη, ΑΔ 23 (1968) 352, πίν. 298-β-γ καὶ Καβαλιώτικο 'Ημερολόγιο 1 (1968) 6. Για πληροφορίες σχετικά με παλαιότερα τουρκικά τεμένη που ὑπῆρχαν στὴν Καβάλα θὰ ἀναφερθούμε περισσότερο ἀναλυτικά σε ἄλλη μελέτη ἐνδεικτικά σημειώσουμε N. Μοσχόπουλος, 'Η Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἑβλιά Τσελεμπί, Ε.Ε.Β.Σ. 14 (1938) 511 κ.έ., καὶ V. I. m a z O z t u n a, Kavala, «Büyüik Türkiye tarihi» (Μεγάλη τουρκικὴ ἱστορία), τ. 12, σ. 359, καὶ E. H. A y v e r d i, Aurupa'da..., δ.π., 235-238.

1. Στα πρώτα külliye που ἔγιναν στὴν Προύσα, παρόλο που δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμα οἱ ἀρχές που συναντοῦμε στὰ μεταγενέστερα, διαφαίνεται ἤδη ἡ σημασία που ἀποκτᾶ τὸ τζαμί σε σχέση με τὰ υπόλοιπα κτίσματα, βλ. U. V o g t - G ö k n i l, Turquie ottomane, Fribourg 1965, 50. Για παραδείγματα külliye, ὅπου ἐφαρμόζονται οἱ ἀρχές αυτές, βλ. M. S ö z e n, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan ('Η πορεία τῆς τουρκικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ὁ ἀρχιτέκτων Σινάν), Istanbul 1975, τοῦ Mehmet B' σ. 68, τοῦ Süleyman (1550-57) σ. 176, τοῦ Sokollu Mehmet pasā (1570-71) σ. 191 καὶ τοῦ Zal Mahmut pasā σ. 206 στὴν Κωνσταντινούπολη, τοῦ Selim B' (1569-75) σ. 196 καὶ τοῦ Beyazıt B' στὴν Ἀδριανούπολη, καθὼς ἐπίσης καὶ τοῦ Çoban Mustafa pasā στὸ Gebze, σ.

Τὰ ὀθωμανικὰ κτίσματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας συγκροτοῦνται ἀπὸ τὴν παραθετικὴ ἐπανάληψη, σὲ ἀπλοὺς σχηματισμούς, μιᾶς θολωτῆς μονάδας ποὺ ἔχει τυποποιημένα χαρακτηριστικά, μορφή καὶ διαστάσεις. Πολλὲς φορὲς ἀκόμα καὶ οἱ μεγαλύτεροι χώροι εἶναι πολλαπλάσια τῆς βασικῆς κειριακῆς μονάδος¹. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ συνθέτονται καὶ οἱ ἐπιμέρους ἐνότητες στὸ külliye τῆς Καβάλας, μὲ διαφοροποιήσεις ὅμως στὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια.

Οἱ μικροὶ θόλοι τῶν μονάδων τῆς κάθε ἐπιμέρους ἐνότητας παρουσιάζουν διαφορὲς ἀπὸ τοὺς θόλους τῶν ἄλλων. Διαφοροποιοῦνται ἐπίσης καὶ οἱ θόλοι τῶν χαρακτηριστικῶν χώρων. Περισσότερο ιονισμένοι, ἐκτὸς τῶν δύο ποὺ ἔγουν ἀναφερθεῖ προηγουμένως, εἶναι οἱ θόλοι τῶν κυρίων προσβάσεων καὶ τῶν γωνιακῶν χώρων ποὺ ὑπερυψώνονται καὶ στὴν κορυφῆ τους τοποθετεῖται μαρμάρينو ἢ μπρούτζινο alem². Ἐξωτερικὰ ὅλοι ἐπενδύονται μὲ φύλλα μολύβδου, τὰ ὁποῖα ἀλληλοκαλύπτονται γιὰ τὴν καλύτερη στεγανοποίηση τῆς ἐπιφάνειας σχηματίζοντας στὶς ἐνώσεις ἀκτινωτὲς νευρώσεις, στοιχεῖα γνώριμα στὴν ὀθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Τὰ περιγράμματα τῶν θόλων διαγράφονται μὲ ἀσάφεια καὶ στὶς περιπτώσεις ὅπου τὰ ὕψη τῶν θόλων εἶναι μικρότερα μοιάζουν σὰν ἀπλοὶ κυματισμοὶ μὲ μικρὲς ἐξάρσεις. Ἡ σχετικὴ αὐτὴ ποικιλία στὸν τρόπο κάλυψης καὶ μαζί ἓνα πλῆθος ἀπὸ καμινάδες, διαφόρων ὕψων καὶ σχημάτων³, ποὺ προβάλλουν πάνω ἀπὸ τὶς στέγες (κάθε χώρος ἔχει τὸ δικό του τζάκι), δημιουργοῦν μιὰ ἐντύπωση ἀταξίας στὴν ὄργανωση τοῦ συνόλου (πίν. 4α).

Οἱ τοῖχοι ἔχουν συνήθως πᾶχος 0,90-1,00 μ. καὶ εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ ἡμιλαξευτοὺς λίθους μὲ τὴν παρεμβολὴ ὀπτοπλίνθων ποικίλων διαστάσεων χωρὶς ὀρισμένη διάταξη. Ἰδιαίτερα ἐπιμελημένο εἶναι τὸ ἀρχικὸ τμήμα τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῖχου πρὸς τὸ δρόμο, ὅπου ἐναλλάσσονται δύο σειρὲς μὲ λαξευμένους λίθους, ἀνὰ ἀποστάσεις 20 ἐκ. περίπου. Πρέπει νὰ ἦταν

164, καὶ τοῦ Hüseyin στὸ Halep σ. 166.

1. G. Goodwin, *A History...*, ὁ.π., 200, καὶ A. Kuran, *Basic space and form concept in early ottoman mosque architecture*, «Atti del secondo congresso internazionale di arte Turca», 26-29 Σεπ. 1963, Napoli 1965, 181-187.

2. Alem σημαίνει σημαία καὶ ἔτσι ὀνομάζονταν ἐπίσης τὰ σύμβολα ποὺ τοποθετοῦνταν στὶς κορυφὲς τῶν μεγάλων θόλων τῶν τζαμιῶν ἢ τῶν μιναρέδων μὲ σχῆμα ἡμισέληνου, ἄστρων, κεράτων ταύρου κ.λ. ἀπὸ μπρούτζο συνήθως ἢ χρυσό. Συγχρόνως χρησιμοποιεῖν γιὰ νὰ καλύψουν τὶς ἐνώσεις τῶν μολυβδόφυλλων τῆς στέγης, βλ. G. Goodwin, *A History...*, ὁ.π., εἰκ. 114, σ. 458, καὶ B. Unsal, *Turkish Islamic Architecture*, London 1959, 87, ποὺ ἀναφέρονται ὡς «ἀκρωτήρια».

3. Πολλὲς ἀπὸ τὶς καμινάδες ὑπερυψώθηκαν ἀργότερα, ὅταν γεινίασαν μὲ μεταγενέστερες κατασκευὲς ἢ κτίστηκαν νέες ὀγκώδεις καὶ κακότεχνες γιὰ νὰ καλυφθοῦν λειτουργικὲς ἀνάγκες.

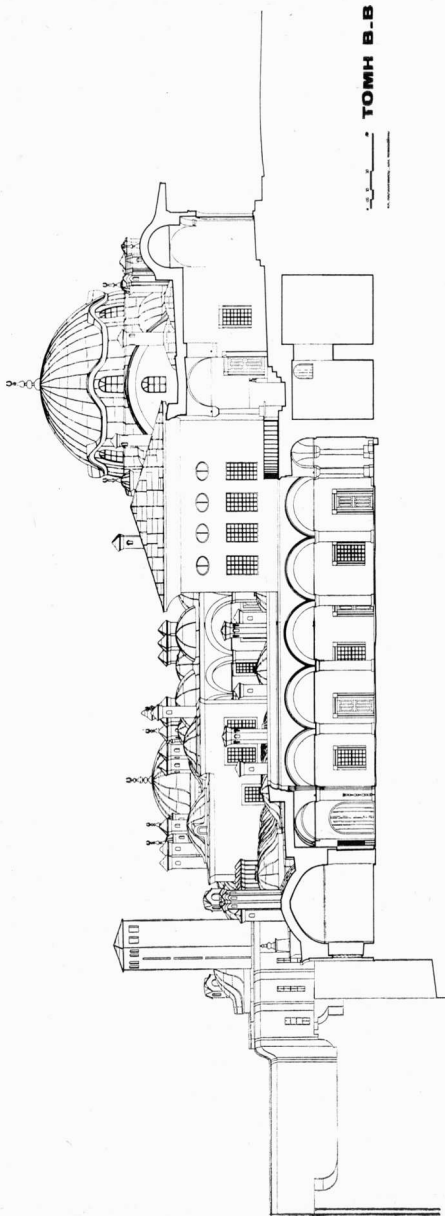
ό μόνος τοίχος πού ἔμενε ἐξωτερικά χωρίς ἐπίχρισμα. Ὁ τρόπος αὐτὸς δόμησης συνεχίζεται μέχρι τὸ ὕψος τῆς γένεσης τῶν τόξων καὶ τῶν θόλων. Ἐπὶ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ πάνω χρησιμοποιοῦνται ἀποκλειστικά ὀπτόπλινθοι μὲ τὸ συνηθισμένο στὴν ὀθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τρόπο, χωρίς δηλαδὴ νὰ χρησιμοποιοῦνται ξυλότυποι καὶ ἔτσι δὲν ὑπάρχει γεωμετρικὴ ἀκρίβεια στὴ μορφή τῶν καλύψεων (πίν. 5α). Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ στέρεα καὶ συμπαγὴ κατασκευὴ τοῦ συγκροτήματος ἔρχονται οἱ μεταγενέστερες συμπληρώσεις του, δηλαδὴ τὰ κτίσματα τοῦ δευτέρου *dershane* καὶ τῶν γραφείων, ὅπου, ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ στὴ συνέχεια, ἡ κάλυψη, ὁ τρόπος δομῆς καὶ τὰ ὕλικά ἔχουν ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἐλαφριῶν κατασκευῶν τῶν σπιτιῶν τῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ συγκρότημα διακρίνεται γιὰ τὰ ἀπλά γεωμετρικὰ σχήματα καὶ τὴ λιτότητα στὴ διακόσμηση. Τὰ στοιχεῖα τῆς σύνθεσης τονίζονται μὲ τὴν παρεμβολὴ μεταξὺ τῶν εὐθυγράμμων σχημάτων καμπυλωμένων ἐπιφανειῶν, πού δίνουν κάποια πλαστικότητα στὴν ἐξωτερικὴ μόνο μορφή, χαρακτηριστικὸ τῆς τουρκο-μπαρόκ περιόδου¹. Ὁ ἐσωτερικὸς χώρος μένει ἀνεπηρέαστος καὶ ἡ ἴδια μορφή ἐμφανίζεται μόνο ἐκεῖ ὅπου τὸ ἐσωτερικὸ δὲ συμμετέχει στὴ σύνθεση, ὅπως στὶς δύο δεξαμενές². Τὸ πιὸ ἐνδιαφερόμενο στοιχεῖο τοῦ συγκροτήματος εἶναι οἱ ἐσωτερικὲς αὐλὲς του καὶ ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ συνεχὴς ἐναλλαγὴ τῶν κλειστῶν, ἡμιυπαίθριων καὶ ἀνοικτῶν χώρων μὲ τὶς ἀντίστοιχες κλιμακωμένες φωτοσκιάσεις. Ἡ αὐτονομία ὁμῶς τοῦ ἐσωτερικοῦ καθενὸς ἀπὸ τοὺς κλειστοὺς χώρους, μὲ τὰ λιγοστά ἀνοίγματα φραγμένα συνήθως μὲ σιδεριεὲς καὶ μὲ τὴν αὐστηρὴ ὀριοθέτηση, δὲ διασπᾶται, στοιχεῖο τῆς ἰδιαιτερότητας τῆς ὀθωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς³. Ἀντίθετα μειωμένο εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζουν οἱ ἐξωτερικὲς ὄψεις. Ἡ ἀνατολικὴ ὄψη, ἀδιαπέραστο ὀπτικά σύνορο ἀνάμεσα στὸ δρόμο καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ συγκροτήματος, ἔχει ὡς μόνη διακοπὴ τὶς κύριες προσβάσεις στὶς ἐπιμέρους ἐνότητες—πού γίνονται στὸν ὄροφο ἐξαιτίας τῆς ἐντονης κλίσης τοῦ ἐδάφους καθὼς ἡ στάθμη τῆς αὐλῆς βρίσκεται

1. D. K u b a n, Türk Barok mimarisi hakkında bir deneme (Μελέτη τῆς τουρκο-μπαρόκ ἀρχιτεκτονικῆς), Istanbul 1954, καὶ γαλλικὴ περίληψη, D. K u b a n, Influences de l'art Européen sur l'architecture Ottomane au XVIIIème siècle, «Palladio» 5 (1955) 149-157.

2. Ἡ καλύτερη ἔκφραση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μπαρόκ συναντᾶται στὰ μικρῆς κλίμακας ἔργα καὶ μάλιστα ἐκεῖ ὅπου ὁ ἐσωτερικὸς χώρος ἔχει μικρὸ ἢ καθόλου ρόλο στὴ σύνθεση, ὅπως στοὺς τουρμπέδες, κρήνες, *sebil*, βλ. A. K u r a n, A Study of the Turkish Architecture of Modern Times, «1st International Congress of Turkish Arts», 19-24 Octob. 1959, Ankara 1961, 242, καὶ παραδείγματα D. K u b a n, Türk..., ὁ.π., 105 κ.ε.

3. D. G e h a r d, The Problem of Space in the Ottoman Mosque, «Art Bulletin» 45 (Sept. 1963) 275.

Σχ. 4. Τομή Β-Β. Κατά πλάτος τομή στον πρότο μεντροσέ

χαμηλότερα από τη στάθμη του δρόμου—και τα ελάχιστα ανοίγματα. Έτσι τὸ ἐπιμηκες καὶ μονότονο παραπέτασμα τοῦ τοίχου λίγες νύξεις ἀφίνει νὰ φανοῦν ἀπὸ τὴν πολυμορφία τοῦ συγκροτήματος (σχ. 3 σ. 216-7, πίν. 6α). Ἡ δυτικὴ ὄψη, ἀπρόσιτη λόγω τῆς ἀπότομης κλίσης τοῦ ἐδάφους ποὺ ἀνοίγεται μπροστά της, εἶναι ὀρατὴ μόνο ἀπὸ μακριὰ καὶ ὀργανώνεται μὲ περισσότερα ἀνοίγματα καὶ μεγαλύτερη ποικιλία στὴ διάρθρωση τῶν ἐπιφανειῶν (πίν. 1β). Οἱ δύο ἄλλες στενομέτωπες ὄψεις, ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια, μὲ ελάχιστα, ἐπίσης, ἀνοίγματα γειτιάζουν σὲ τμήματά τους μὲ νεότερες κατασκευές. Τὸ σύνολο ἐξωτερικά, στὶς τρεῖς διαστάσεις του, εἶναι ἀντιληπτό σὲ δομὴ καὶ σὲ ποιότητα μόνο ἀπὸ μακριὰ ὡς μέρος τῆς κορυφογραμμῆς τῆς παλιᾶς πόλης καὶ ψηλὰ ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη¹.

α. Ὁ πρῶτος μεντρεσές (σχ. 4 σ. 229)

Ὁ παλαιότερος μεντρεσές τοῦ συγκροτήματος κτίστηκε, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, τὸ 1233E (1817-1818) καὶ εἶναι μαζί μὲ τὸν ἄλλο μεντρεσέ ἀπὸ τὰ ελάχιστα παραδείγματα παρομοίων κτισμάτων ποὺ ἔχουν ἀπομείνει στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο².

Τὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ μεντρεσέ εἶναι τραπεζοειδές καὶ οἱ χῶροι του ὀργανώνονται γύρω ἀπὸ μία ἐλαφρῶς ἐπιμηκυσμένη ὀρθογώνια αὐλὴ διαστά-

1. Ἡ περιγραφὴ τοῦ συγκροτήματος θὰ γίνεῖ κατὰ ἐπιμέρους ἐνότητες σύμφωνα μὲ τὴν παλαιότητά τους.

2. Οἱ μεντρεσέδες ποὺ σώζονται ἀκόμη στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ἢ γιὰ τοὺς ὁποίους ὑπάρχουν κάποια σχέδια εἶναι: Ὁ μεντρεσές τοῦ κάστρου τῆς Μυτιλήνης, βλ. Α. Ὁ ρ-λ ἄ ν δ ο ς, Ὁ Μεδρσεὲς τοῦ κάστρου τῆς Μυτιλήνης, «Ἡμερ. Μεγάλης Ἑλλάδος» 8 (1929) 121-128, εἰκ. 1-3, Σ. Χ α ρ ι τ ω ν ἰ δ η ς, ΑΔ 20 (1965) 240 κ.έ., πίν. 627δ, καὶ Π. Σ. Σ α μ α ρ ᾶ, Τεμένη καὶ ἐκτεήρια τῆς Μυτιλήνης, «Λεσβιακὰ ΣΤ' (1973) 169-170, ἐπίσης ὁ μεντρεσές τοῦ Μεχμέτ Φαχρί (1721) στὴν Ἀθήνα κοντὰ στὸ ρολοὶ τοῦ Κυρρήσιου, τοῦ ὁποίου ἀπὸ τὸ 1914 σώζεται μόνο τὸ πρότυλο, ποὺ ὅμως ὑπάρχει πρόχειρη κάτοψη του, βλ. Α. Ξ υ γ γ ὄ π ο υ λ ο ς, Εἰρετ. Μεσαιων. Μνημείων Ἑλλάδος 2 (1929) 119, εἰκ. 149-152, ὁ μεντρεσές τοῦ Ἀσλάν πασᾶ στὰ Ἰωάννινα τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰῶνα, βλ. Α. Ξ υ γ γ ὄ π ο υ λ ο ς, Μεσαιωνικά μνημεῖα Ἰωαννίνων, «Ἡπειρ. Χρονικά» 1(1926) 299 κ.έ., εἰκ. 24-28, καὶ Φ. Μ. Πέτσα, Α.Ε., 1950-51, 43, εἰκ. 24, 25, ὁ μεντρεσές τῆς Καστοριά, βλ. S. E y i c e, Yunanistan'da...δ.π., τ. 12, σ. 209, 225, εἰκ. 6, Π. Τ σ α μ ἰ ς η ς, Ἡ Καστοριά καὶ τὰ μνημεῖα της, Ἀθήνα 1949, 178, ὁ μεντρεσές «Ντουρμπαλί Σουλτάν» στὰ Ἀσπρόγεια Λαρίσης, βλ. Ε. Κ ο υ ρ κ ο υ τ ἰ δ ο υ, Α.Δ. 23 (1968) 275, πίν. 217, 218α-β, ἐπίσης ὁ Χουρμαλί μεντρεσές στὴ Ρόδο ποὺ ἦταν βυζαντινο-γοθικὴ μονή, καὶ ὁ μεντρεσές δίπλα στὸ Demirli τζαμί πάλι στὴ Ρόδο, βλ. Α. G a b r i e l, La cité de Rhodes, 1310-1522, Paris 1923, σ. 202-3, σχ. 149, σ. 188, καὶ Η. B a l d u c c i, Turca in Rodi, Milano 1932, σ. 146, σχ. 116, ὁ μεντρεσές στὸ Ναύπλιο, βλ. Σ. Κ α ρ ο ῦ ζ ο υ, Τὸ Ναύπλιο, Ἀθήνα 1979, σ. 58-59, εἰκ. 88-90, ὁ μεντρεσές τοῦ Γενί τζαμοῦ καὶ ὁ νεότερος τῆς ὁδοῦ Ἀϊδινίου στὴν Κομοτινή.

σεων 17,50×19,50 μ. Ἀκολουθώντας τὴν τυπικὴ διάταξη ἢ αὐτὴ περιβάλλεται ἀπὸ μία στοὰ (genak)¹ καὶ ἀπὸ δωμάτια-κελιὰ ποὺ παρατάσσονται σὲ σειρὰ στὶς τέσσερις πλευρὲς τῆς. Ἡ παραθετικὴ αὐτὴ διάταξη διακόπτεται ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ νεροῦ ποὺ βρίσκεται στὸ μέσο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς εἰσχωρώντας καὶ μέσα στὴν αὐτὴ (πίν. 7α), καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ δύο περάσματα ἐπικοινωνίας μὲ τὰ ἄλλα τμήματα τοῦ συγκροτήματος ποὺ ἀφήνονται στὴ βορειοδυτικὴ καὶ νοτιοδυτικὴ γωνία. Ἡ δεξαμενὴ εἶναι τὸ κύριον προβαλλόμενον στοιχεῖο, θεοῦ ποὺ κατεῖχε τὸ iwan² ἢ ὀργότερα τὸ dershane (κλειστὴ καὶ θολωτὴ τάξη) στοὺς ὀθωμανικοὺς μεντρεσέδες, τοποθετημένα στὸ μέσο τῆς πλευρᾶς καὶ ἀπέναντι τῆς κυρίας εἰσόδου καὶ μὲ ὕψος διπλάσιο τῶν ἄλλων χώρων. Ἐδῶ λείπει ἓνας παρόμοιος χαρακτηριστικὸς χώρος ποὺ θὰ λειτουργοῦσε ὡς αἴθουσα διδασκαλίας ἢ καὶ συγχρόνως ὡς χώρος προσευχῆς. Στὸν ὄροφο ποὺ ὑπάρχει μόνον στὴν ἀνατολικὴ πλευρᾶ³ ἐπαναλαμβάνεται μιὰ δευτέρη στοὰ πάνω ἀπὸ αὐτὴ τοῦ ἰσογείου καὶ κατὰ μήκος τῆς παρατάσσονται πάλι δωμάτια, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ εἶχαν εἰδικὲς χρήσεις. Στὸ μέσο αὐτῆς τῆς σειρᾶς τῶν δωματίων παρεμβάλλεται καὶ ὁ διάδρομος ἀπ' ὅπου γίνεται ἡ κύρια πρόσβαση στὸ μεντρεσέ. Ὁ διάδρομος αὐτὸς θυμίζει τὰ iwan τῆς εἰσόδου, οἱ μικρὲς ὅμως διαστάσεις του δὲν ἐπιτρέπουν νὰ σχηματιστεῖ ἓνας παρόμοιος χώρος⁴. Τὰ δύο ἐπίπεδα συνδέονται μὲ δύο συμμετρικὲς σκάλες τοποθετημένες στὸ μέσο τῆς στοᾶς, μπροστὰ ἀπὸ τὶς ὀποιεὶς προεξέχει ἑλλειψοειδῆς βεράντα, πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ στοὰ τῆς δεξαμενῆς (πίν. 7β). Σὲ δευτέρη σειρὰ στὴν ἀριστερὴ μόνον πλευρὰ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς βρίσκονται οἱ ὕψοι χώροι ἐξυπηρέτησης τοῦ ὀρόφου. Ἡ τελευταία αὐτὴ διάταξη ἀντιτίθεται στὴ συμμετρίᾳ τοῦ μεντρεσέ⁵ καὶ ἡ ἐξω-

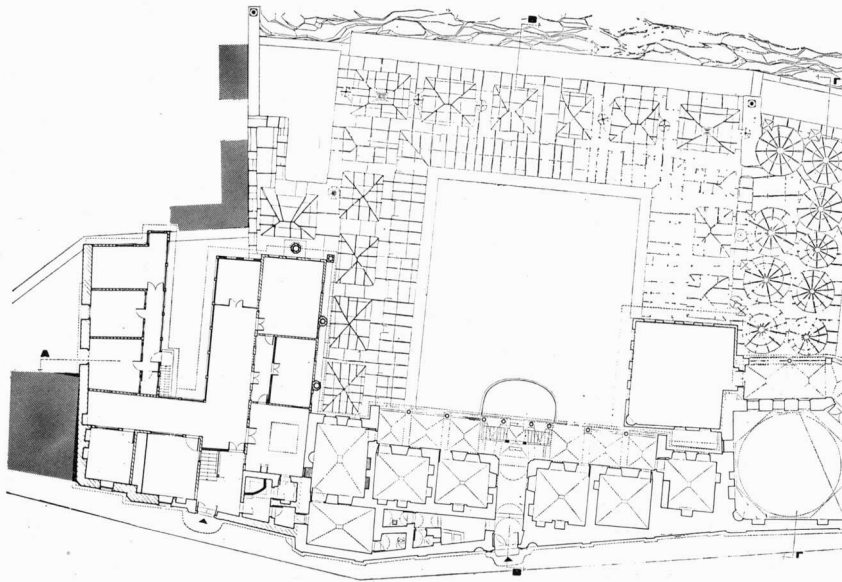
1. Στὸς μεντρεσέδες τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου ἡ τυπικὴ στοὰ ποὺ περιβάλλει τὴν αὐτὴ εἶναι θολοσκεπῆς, βλ. B. Ünsal, Turkish, ὁ.π., σ. 38, σχ. 15, 18.

2. Iwan ἢ eyvan (καὶ liwan) εἶναι μεγάλος θολωτὸς χώρος, κλειστὸς ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρὲς μὲ τοῖχο καὶ ἀνοικτὸς μόνον ἀπὸ τὴν τέταρτη. Χωρὶς συμβολικὲς φορτίσεις μποροῦσε νὰ δεχθεῖ διάφορες λειτουργίες ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες καὶ τὸ εἶδος τοῦ κτηρίου. Στὰ τζαμιά χρησίμευε ὡς χώρος προσευχῆς, στοὺς μεντρεσέδες ὡς τάξεις κ.λ. Συγχρόνως δὲ ἦταν σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σύνθεσης καὶ προσδιόριζε τοὺς κύριους ἄξονες, βλ. O. Grabar, Iwān, E.I.³, τ. 4, σ. 287-289. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἐνὸς iwan, βλ. U. Vogt-Göknil, Turquie..., ὁ.π., 47.

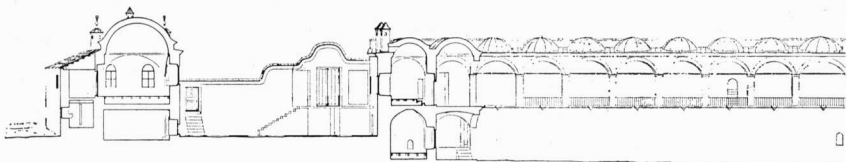
3. Οἱ μεντρεσέδες τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου ἔχουν συνήθως ἓναν ὄροφο, βλ. B. Ünsal, Turkish..., ὁ.π., 38. Ἐδῶ ὁ δευτέρος ὄροφος προέκυψε λόγω τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους.

4. Ἡ εἰσοδος συνήθως εἶναι τοποθετημένη στὸ μέσο τῆς στενῆς μάλιστα πλευρᾶς, βλ. B. Ünsal, Turkish..., ὁ.π., 34 καὶ ἐπιπλέον σ. 81.

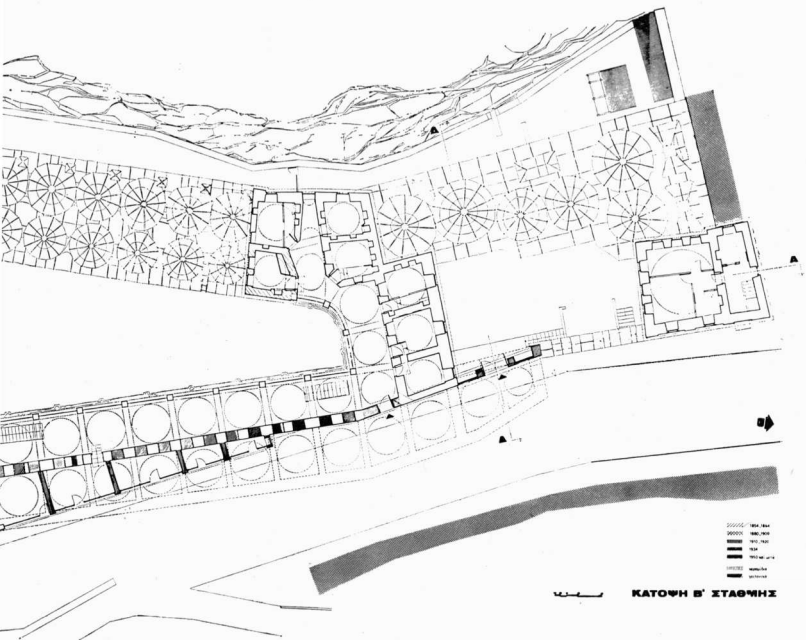
5. Ὅταν συντρέχουν λειτουργικοὶ λόγοι δὲν τηρεῖται ἡ ἀπόλυτη συμμετρία, βλ. B. Ünsal, Turkish..., ὁ.π., 91.

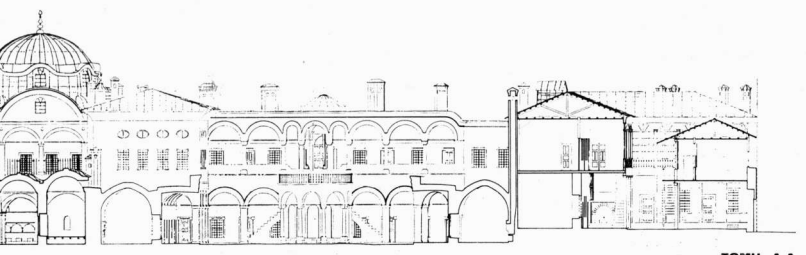
Σχ. 5. Κάτω

Σχ. 6. Τομή Α-Α. Κάτω

στάθμης

τερική ὄψη στό δρόμο δέν κρατιέται παράλληλη μέ τίς πλευρές τῆς αὐλῆς.

Ἡ αὐλή, ὅπως μαθαίνουμε ἀπό περιγραφή, ἦταν ἄλλοτε γεμάτη μέ πορτοκαλιές¹, ἐνῶ σήμερα ἔχει μόνο τὸ παραδοσιακὸ κυπαρίσσι μπροστά στῆ δεξιαμενῆ. Περιβάλλεται ἀπὸ στοὰ (revak), πλάτους 3,00 μ. καὶ ὕψους 4,30 μ. ἐπιστρωμένη μέ πλάκες ἀκανονίστου σχήματος. Καλύπτεται μέ εικοσιεῖσι σταυροθόλια μέ ἄνισες πλευρές, τὰ ὁποῖα βαίνουν σὲ ἡμικυκλικά τόξα μετώπου μέ χαμηλωμένες τίς γενέσεις. Τὰ σταυροθόλια στηρίζονται σὲ περιμετρικὴ πεσσοστοιχία, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ εικοσιένα πεσσοὺς καὶ δύο ἡμιπεσσοὺς—οἱ τελευταῖοι ἐφάπτονται στῆ δεξιαμενῆ—καὶ στοὺς τοίχους τῶν δωματίων, ἐνισχύονται δὲ μέ ἐγκάρσια τόξα. Οἱ πεσσοί, διατομῆς 55×55 ἐκ., εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ καλολαξευμένους λίθους. Φέρουν ὄπλο τραπεζοειδὲς ἐπίκρανο, ὕψους μόλις 25 ἐκ. καὶ ἐδράζονται σὲ ἐλαφρῶς μεγαλύτερη τῆς διατομῆς τους λίθινη βάση ὕψους 15 ἐκ. Μεταλλικοὶ ἔλκυστήρες, τοποθετημένοι στίς γενέσεις τῶν τόξων, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὰ ἐπίκρανα, παραλαμβάνουν τίς ὀριζόντιες ὠθήσεις. Οἱ ἀποστάσεις μεταξύ τῶν πεσσῶν δέν εἶναι σταθερὲς ἀλλὰ κυμαίνονται ἀπὸ 2,40 ὡς 2,80 μ. Μεταξὺ τους ἄλλοτε ὑπῆρχε ξύλινο κιγκλίδωμα, ὕψους 1,70 μ., τὸ ὅποιο σήμερα δὲ διατηρεῖται, διακρίνονται ὁμως ἀκόμα πάνω στοὺς πεσσοὺς οἱ ὁπῆς στήριξής του.

Τὸ ἰσόγειο περιλάμβανε εἴκοσι δωμάτια πού οἱ διαστάσεις κυμαίνονται γύρω στὰ 4,00×4,50×4,30 μ. ὕψος². Οἱ θύρες εἰσόδοι, πού βρίσκονται στίς ἄκρες τῶν δωματίων, ἔχουν πλάισιο ἀπὸ μονολιθικοὺς λαμπάδες καὶ ὀριζόντιο ὑπέρθυρο. Ἐσωτερικὰ τὰ ἀνοίγματα διευρύνονται καὶ στό ὑπόλοιπο πᾶχος τοῦ τοίχου τὸ ὑπέρθυρο εἶναι τοξωτό, ἐμφανίζεται δὲ στὴν ἐξωτερικὴ

1. J. F. Fraser, ὁ.π., 171. Οἱ πορτοκαλιές στὴν αὐλὴ τῶν τζαμιῶν εἶναι παλιὸ ἀραβικὸ στοιχεῖο, ὅπως π.χ. ἡ περίφημη αὐλὴ μέ τίς πορτοκαλιές στό τζαμί τῆς Κόρδοβας, βλ. G. Margais, Manuel d'Art Musulman, Paris 1926, τ. 1, σ. 217, σχ. 117. Στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς αὐλῆς ὑπῆρχε μέχρι πρόσφατα μιὰ πρόχειρη ξύλινη παράγκα, ὅπου στεγαζόταν ὁ ἐλεγκτὴς , ὅπως δὴλωνε πρόχειρη μεταλλικὴ ἐπιγραφή. Πρέπει ὁμως ἡ ἐπιγραφή νὰ μεταφέρθηκε ἐκεῖ ἀπὸ ἄλλο σημεῖο τοῦ κτίσματος.

2. Στὸ ὑπέρθυρο κάθε δωματίου πάνω σὲ πρόχειρη μεταλλικὴ πινακίδα σημειώνεται μέ ἀραβικὴ γραφὴ ὁ αὐξὼν ἀριθμὸς κάθε χώρου. Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τίς ἐπιγραφές πού ἔφταναν στοὺς δύο μεντρεσέδες μέχρι τὸν ἀριθμὸ 61, ὅσο ἦταν δηλαδὴ τὸ σύνολο τῶν κατοικήσιμων δωματίων, βρίσκονται ἀκόμα στὴ θέση τους. Στὴν ἀρίθμηση αὐτὴ δὲν περιλαμβάνεται τὸ μεγάλο δωμάτιο στὸν ὄροφο τοῦ πρώτου μεντρεσέ πού λειτουργοῦσε ἀργότερα ὡς σάλα τοῦ διευθυντῆ.

Ἐπίσης ὁ ἀριθμὸς τῶν δωματίων-κελιῶν τῶν μαθητῶν στοὺς μεντρεσέδες ἀνταποκρίνεται σὲ κάποιο συμβολικὸ ἀριθμὸ καὶ ἦταν συνήθως δεκαοχτὴ ἢ πολλαπλάσια τοῦ τέσσερα—χωρὶς νὰ ὑπολογίζονται τὰ δωμάτια τῶν καθηγητῶν. Φαίνεται ὅτι καὶ ἐδῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀρχικῶν δωματίων ἀκολουθοῦσε αὐτὸν τὸν κανόνα, βλ. καὶ G. Goodwin, A History..., ὁ.π., σ. 126 σημ. 193, 194.

δση με μορφή ἀνακουφιστικοῦ τόξου ἀπὸ ὀπτόπλινθους. Οἱ εἰσοδοὶ φράσσονται με ξύλινα θυρόφυλλα χωρὶς κάσα πού περιστρέφονται σὲ μεταλλικὲς ἀκίδες στερεωμένες στὸ ἄνω καὶ κάτω ἄκρο τους. Τὰ ἔξι δωμάτια τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς εἶναι τὰ πιὸ προνομιούχα με θέα σ' ὄλο τὸ λιμάνι καὶ στὸν κόλπο τῆς Καβάλας. Τὰ δύο δωμάτια πού βρίσκονται στὰ δύο ἄκρα τῆς πτέρυγας εἶναι μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα (4,00 × 5,50 μ.). Συνήθως στὰ γωνιακὰ δωμάτια, πού ἦταν καὶ τὰ μεγαλύτερα, ἔμεναν οἱ καθηγητὲς τῶν μεντρεσέδων. Ἐδῶ, ὅπως ἀναγράφει ἡ πρόχειρη μεταλλικὴ πινακίδα πού ὑπάρχει στὸ ὑπέρθυρο τῶν δύο δωματίων τοῦ νότιου ἄκρου, τὸ πρῶτο χρησίμευε πράγματι ὡς δωμάτιο τοῦ πρώτου καθηγητῆ τοῦ μεντρεσέ **مدرس اول**¹ (πίν. 8α), ἐνῶ τὸ διπλανό του ὡς γραμματεία **كاتب**² (πίν. 8β). Δὲν εἶναι ὁμως γνωστὴ ἡ χρῆση τοῦ δωματίου στὸ βόρειο ἄκρο³. Στὴ βόρεια καὶ στὴ νότιο πλευρὰ ὑπάρχουν ἀπὸ πέντε δωμάτια καὶ στὴν ἀνατολικὴ τέσσερα. Τὰ μικρότερα δωμάτια τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, κυρίως αὐτὰ πού βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ με τὴ δεξαμενὴ, ὑποφέρουν ἀπὸ ἔντονη ὑγρασία, ἐξαιτίας τῆς πηγῆς πού ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδό τους, ἐπιπλέον δὲ ἡ θέση τῶν δύο κλιμακοστασιῶν, καθὼς καὶ ἡ προεξοχὴ τοῦ ὄγκου τῆς δεξαμενῆς σκοτεινιάζουν τὸ ἐσωτερικὸ τους. Ὅλα τὰ δωμάτια καλύπτονται με πεπλατυσμένους μοναστηριακοὺς θόλους καὶ τὰ δάπεδά τους εἶναι ἐπιστρωμένα με ὀκταγωνικὰ κεραμικὰ πλακάκια.

Ὅπως σὲ ὄλους τοὺς μεντρεσέδες, τὰ δωμάτια εἶναι καὶ ἐδῶ ἐφοδιασμένα με κτιστὸ τζάκι καὶ με ἓνα ἢ δύο ἐντοιχισμένα ἐρμάρια⁴. Στὸ ὕψος τῆς γένεσης τῶν θόλων τὰ περισσότερα δωμάτια ἔχουν ξύλινο πατάρι οχήματος Τ ἢ Π, πού τρέχει κατὰ μῆκος τῶν δύο ἢ τριῶν πλευρῶν καλύπτοντας τὴ μισὴ ἐπιφάνεια περίπου τοῦ κάθε χώρου. Τὰ πατάρια χρησίμευαν ὡς χῶροι ὑπνυ⁵.

Στὸ κέντρο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ὑπάρχει δεξαμενὴ νεροῦ, ἐνῶ ἀπὸ τὸ μέσο τῆς αὐλῆς λείπει τὸ παραδοσιακὸ σιντριβάνι. Γιὰ τὴν ὑδροδότηση

1. M ü d e r r i s ὀνομάζονταν οἱ καθηγητὲς τῶν μεντρεσέδων, βλ. J. P e d e r s e n, Madrasa, ὁ.π., 307-8.

2. Ἡ ἀνάγνωση ὄλων τῶν μικρῶν μεταλλικῶν ἐπιγραφῶν πού ὑπάρχουν σὲ συνέχεια μέσα στὸ κείμενο ἐγινε ἀπὸ τὸν H a ş a n P a c a m a n, ἐλέγχθηκαν δὲ καὶ συμπληρώθηκαν ἀπὸ τὸν Α. Ἰορδάνογλου.

3. Διακρίνονται τὰ ἴχνη μεταλλικῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία ὁμως λείπει σήμερα. Πάντως δὲν εἶναι γνωστὸ πότε τοποθετήθηκαν ὅλες αὐτὲς οἱ μεταλλικὲς ἐπιγραφές, ἐπομένως καὶ ἂν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ οἱ χῶροι εἶχαν τὴν ἴδια χρῆση.

4. Τὰ δωμάτια τῶν μεντρεσέδων εἶχαν πάντα τζάκι, ἐρμάρια καὶ κόγχη γιὰ λάμπα, B. Ü n s a l, Turkish..., ὁ.π., 30.

5. G. F. A b ' b o t, ὁ.π., 307.

τοῦ Ἱμαρέτ ὅπως καὶ ὅλης τῆς παλαιᾶς πόλης ὁ Μουχαμάντ Ἄλι ἐπισκεύασε τὸ 1234E (31-10-1818/19-10-1819)¹ τὸ ὕδραγωγεῖο τοῦ Ἱμπραχίμ πασά, ποῦ εἶναι γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα «Καμάρες»². Ἡ δεξαμενὴ χωρίζεται σὲ δύο ὀρθογώνιους χώρους ποῦ καλύπτονται μὲ ἐνιαία καμάρα καὶ ἐπικοινωνοῦν μεταξὺ τους μὲ μικρὸ ἀνοιγμα ὑπερχύλισης, ἐνῶ στὸ βόρειο τοῖχο ὑπάρχει θύρα ἐπισκέψεως. Ὁ τοίχος τῆς δυτικῆς ὀψης τῆς καμπυλῶνεται καὶ ἡ ἐπιφάνειά του ἀναξωγονεῖται μὲ τυφλά ἀψιδώματα, στὸ μέσο τῶν ὁποίων ὑπάρχει ὀπὴ ἐκροφῆς. Κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου τρέχει αὐλάκι ἀπορροφῆς καὶ μπροστὰ ἐπὶ τὰ κυβόλιθοι χρησιμεύουν ὡς καθίσματα. Ἡ ἔλλειψοειδῆς σὲ κάτοψη στοά, ποῦ περιβάλλει τὴ δυτικὴ ὀψη τῆς δεξαμενῆς, καλύπτεται μὲ ἀντίστοιχου σχήματος καμάρα ποῦ τέμνεται ἀπὸ τὰ τόξα μετώπου. Οἱ γενέσεις τῶν τόξων αὐτῶν, ὅπως καὶ τοῦ ἀντίστοιχου τμήματος τῆς στοᾶς τοῦ ὀρόφου, εἶναι ὑπερυψωμένες, πράγμα ποῦ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὀπτικὴ ἐλάφρυνση τῆς κατασκευῆς στὰ τμήματα αὐτά. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ ἐντείνεται καὶ ἀπὸ τοὺς τέσσερις λεπτοὺς μαρμάρινους κίονες διαμέτρου 40 ἐκ., πάνω στοὺς ὁποίους στηρίζεται ἡ ἔλλειπτικὴ καμάρα. Οἱ κίονες πατοῦν πάνω σὲ διπλὴ τετράγωνη βάση συνολικοῦ ὕψους 50 ἐκ. καὶ φέρουν ἀπλοποιημένα κιονόκρανα ποικίλων μορφῶν, πολλὰ ἀπὸ δευτέρη χρῆση (πίν. 9α)³.

Στὸν ὄροφο ἡ στοὰ ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῶν τεσσάρων ἀπὸ τὰ ἔξι δωμάτια, καὶ οἱ στενές τῆς πλευρῆς κλείνουν ἀπὸ τμήμα τοῦ τοίχου τῶν ἀκρῶν δωματίων καὶ τῆς προέκτασής του⁴. Εἶναι στρωμένη μὲ μαρμάρινες

1. Στὸ νότιο ἄκρο τῆς δυτικῆς ὀψης τῶν «Καμαρῶν» ὑπάρχει ἐπιγραφή σχηματισμένη μὲ πλίνθους μὲ τὴ χρονολογία ἐπισκευῆς τους, βλ. καὶ Δ. Λ α ζ α ρ ῖ δ η ς, ὁ.π. 47, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς καὶ βιβλιογραφία.

2. Παρόμοιο σύστημα ὕδρευσης μὲ μία ἢ δύο σειρὲς καμαρῶν ὑπῆρχε στὴ Χαλκίδα, ἔργο τοῦ Καπουδάν Χαλῖλ πασά καὶ στὰ Γιαννιτσαῖα τοῦ Ἀχμάντ μπέη· βλέπε γιὰ τὸ πρῶτο Γ. Ι. Φ ο υ σ ἄ ρ α, Τὰ Εὐβοϊκὰ τοῦ Ἐβλῖα Τσελεμπή, «Ἀρχεῖο Εὐβοϊκῶν Μελετῶν» Στ' (1959) 163, καὶ Σ. Κ ο κ κ ῖ ν η, Ἱστορικὰ μνημεῖα καὶ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴ Χαλκίδα, Α.Ε.Μ. 15 (1969) 170 κ.έ., εἰκ. 59, 60, καὶ γιὰ τὸ δεύτερο Μ. Κ ι ε ἰ, Yenice Vardar (Giannitsa), «Studia Byzantina et Neellenica, Neerlandica», 1 (1972) 306 σημ. 3 καὶ σ. 317, ὅπου ἀναφέρονται καὶ ἄλλα παραδείγματα. Ἐπίσης τοῦ Ebu Bekir πασά στὴ Λάρνακα τῆς Κύπρου (1745-50), βλ. Β. Ν. Ὀ ζ κ α ν, Kıbrısta mimarlık eserleri (Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου), «Türkiyemiz» VI / 16 (1975) 21-22.

3. Συχνὴ εἶναι ἡ χρησιμοποίηση κιονοκράνων ποικίλων μορφῶν ἀπὸ δευτέρη χρῆση, Β. Ὑ n s a ἰ, Turkish..., ὁ.π., 84.

4. Βλ. καὶ τὴ φωτογραφία Κ 10399/χωρὶς ἡμερομηνία λήψης, ἡ ὁποία ὁμοῦς πρᾶξει νὰ τραβήχτηκε ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιπες τὸ 1918 ἢ 1919 καὶ ἀνήκει στὸ Ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν τῆς Γαλλίας. Ἀντίγραφὸ τῆς ὑπάρχει στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Σπουδαστηρίου Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Α.Π.Θ. Τὸ νότιο τμήμα τῆς στοᾶς ἦταν περιφραγμένο

πλάκες καὶ καλύπτεται μὲ ἑπτὰ σταυροθόλια καὶ δύο μικρὲς καμάρες, ποὺ πλαισιώνουν τὸ μεσαῖο σταυροθόλιο καὶ οἱ ὅποιες τέμνονται ἀπὸ τὰ τόξα μετώπου. Οἱ θόλοι στηρίζονται σὲ ὀκτῶ κίονες, ἐνῶ οἱ δύο ἄκραιοι καὶ στοὺς προεξέχοντες τοίχους τῶν δωματίων (πίν. 5β, 9β, 9γ). Τὰ τόξα μετώπου τῶν τριῶν μεσαίων ἀνοιγμάτων, ποὺ εἶναι μικρότερα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, ἔχουν ὑπερυψωμένες τὶς γενέσεις. Χρησιμοποιοῦνται δηλαδὴ καὶ ἐδῶ τὰ ἴδια στοιχεῖα, ὅπως στὴ στοὰ τῆς δεξαμενῆς, γιὰ τὴν ἐπισημανση καὶ τὴν ὀπτική ἐλάφρυνση τοῦ τμήματος αὐτοῦ.

Τὰ ἔξι δωμάτια ἀκολουθοῦν ὡς πρὸς τὴν κάλυψη καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ τὶς κατασκευαστικὲς ἀρχὲς τῶν χώρων τοῦ ἰσογείου, πρέπει ὅμως νὰ εἶχαν εἰδικὲς χρήσεις. Ἐδῶ πρέπει νὰ βρισκόταν ἡ βιβλιοθήκη, ποὺ ἀναφέρεται στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή, «μὲ τοὺς πολλοὺς χειρόγραφους σὲ περγαμινὲς τόμους Περσῶν ποιητῶν καὶ Ἀράβων σοφῶν», ἡ αἴθουσα ἢ αἴθουσες διδασκαλίας, καθὼς καὶ δωμάτια καθηγητῶν. Τὰ βιβλία, 4.000 τόμοι περίπου, καὶ τὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ βακουφιοῦ, πολλὰ μὲ παλιὲς σφραγίδες τῶν ἐτῶν 1234 Ε (1818) καὶ 1258 Ε (1842), μεταφέρθηκαν κατὰ τὸν Ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο κατόπιν αἰγυπτιακῆς βασιλικῆς διαταγῆς στὸ Κάιρο, ὅπου καὶ παρέμειναν¹.

Στὸν τοῖχο πάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου τοῦ δωματίου στὸ βορειότερο ἄκρο ὑπάρχει ἐπιγραφή μὲ μαῦρο χρῶμα, ὅπου ἀναγράφονται σειρὲς ἀπὸ τὸ Κοράνι² (πίν. 8γ). Στὸ δωμάτιο ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου ἔμνευε, ὅπως δηλώνει

καὶ ἀπομονωνόταν ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο μὲ μεταλλικὸ κιγκλίδωμα γιὰ ἔλεγχο τῶν χώρων αὐτῶν.

1. Γιὰ τὴ βιβλιοθήκη βλ. παραπ. ἐπιγραφή 1, σ. 219. G. F. A b b o t, ὁ.π., 308, καὶ B. N i k o l a i d y, ὁ.π., 249. Γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν βιβλίων στὸ Κάιρο καὶ τὶς σφραγίδες ποὺ φέρουν, βλ. J. D e n y, Sommaire..., 220. Ἀντίθετα διαδεδομένες φημολογίες καὶ ὀνομαστικὲς μαρτυρίες, ὅπως τοῦ προέδρου τῆς μουσουλμανικῆς κοινότητος τῆς Καβάλας, τοῦ καθηγητῆ θεολογίας καὶ βιβλιοθηκαρίου τῆς χειρῆς βιβλιοθήκης, τοῦ διευθυντῆ τοῦ Ἱμαρέτ, οἱ ὅποιες δόθηκαν στὴ Διασυμμαχικὴ Ἐπιτροπὴ τὸ 1917 μιλοῦν γιὰ τὴν ἀρπαγὴ ἀπὸ τὸ βουλγαρικὸ στρατὸ καὶ πιθανῶς μεταφορὰ τους στὴ Βουλγαρία 832 βιβλίων καὶ χειρογράφων μεγάλης ἀξίας ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ ἰδρύματος, βλ. Rapports et enquêtes de la commission interalliée sur les violations du droits des gens commises en Macédoine Orientale par les armées Bulgares, Nancy 1919, 7, 195-8. Ἡ αἴθουσα διδασκαλίας ποὺ μνημονεύεται στὴν παραπάνω ἐπιγραφή θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ μεγάλο dershane τοῦ δευτέρου μεντρεσέ, μὰ καὶ δὲν ἀναφέρεται παρόμοιος χῶρος στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή 2. Στὸν πρώτο μεντρεσέ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν μόνο μικρὲς τάξεις στὴ σειρά, βλ. καὶ B. N i k o l a i d y, ὁ.π., 243. Ἀκόμα καὶ σήμερα μῆσα σὲ χῶρους τοῦ μεντρεσέ καὶ στὸ μεστζίτ ὑπάρχουν σκορπισμένα μερικά παλιὰ ἀναγνωσμάτια.

2. Ἡ ἐπιγραφή διαβάστηκε ἀπὸ τὸν H a z a n P a c a m a n καὶ ἀναγράφει:

Allahümme ya muhannivel havlivel

μικρή μεταλλική πινακίδα, ο πρώτος θυρωρός ج ۱ ب ۲. ¹ Το δωμάτιο του νοτιότερου άκρου, που είναι και το μεγαλύτερο 4,50×5,80 μ., πρέπει να ήταν αρχικά τάξη, σε συνδυασμό με το διπλανό προς τα ανατολικά χώρο. Άρχότερα έγιναν αλλαγές στην αίθουσα διδασκαλίας, κλειστήκαν δηλαδή οι δύο κόγχες που υπήρχαν στο βόρειο τοίχο, ενώ στο νότιο άνοιχτηκε θύρα πρόχειρης κατασκευής για επικοινωνία με τα γραφεία. Ο διπλανός του χώρος στην ανατολική πλευρά πρέπει να ήταν αρχικά υπαίθριος², όπως μαρτυρεί η ύπαρξη του περιμετρικού ήμικυκλικής διατομής γείσου και ο μοναστηριακός θόλος που έχει διαφορετικό σχήμα. Άκόμα στον τοίχο ανάμεσα στους δύο χώρους υπάρχουν παράθυρο και πόρτα που τόσο το πλαίσιό τους όσο και το μεταλλικό κιγκλίδωμα του παραθύρου δείχνουν ότι ήταν αρχικά έξωτερικά ανοίγματα. Ο πρώτος χώρος χρησιμοποιήθηκε μετά τη μετατροπή του ως δωμάτιο κατοικίας³ και ο δεύτερος ως μαγειρείο. Οι αλλαγές αυτές πρέπει να έγιναν μαζί με τις άλλες μετατροπές των γραφείων για να χρησιμοποιηθούν ως κατοικία του τελευταίου Αιγύπτιου διευθυντή, τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα μας⁴. Στο βόρειο άκρο του αρχικά υπαίθριου χώρου υπάρχει αποχωρητήριο που γειτνιάζει με τους υπόλοιπους χώρους υγιεινής του όρφου, οι όποιοι βρίσκονται δεξιά του περάσματος της κυρίας εισόδου. Τοξωτό άνοιγμα οδηγεί σε μικρό υπαίθριο χώρο και εκεί είναι τα δύο αποχωρητήρια που καλύπτονται με δύο επιμήκεις καμάρες.

Ένδιαφέρον παρουσιάζουν οι εσωτερικές όψεις του κτίσματος. Τα μέτωπα της στοάς των τριών μονωρόφων πλευρών υψώνονται πάνω από το επίπεδο της στέγης σχηματίζοντας στηθαίο. Το περιμετρικό γείσο έχει διατομή τεταρτοκυκλική και σχηματίζεται από σειρές πλίνθων κατά το έκφορικό σύστημα, κάτω δε από αυτό υπάρχει ταινία με διαδοχικά κυμάτια κατασκευασμένη επίσης με πλίνθους. Το ίδιο γείσο, με κυμάτια όμως άπλοστε-

ahvali, havvil hale na ila ahsenil hali

Θέε μου, έσο που αλλάξεις τις καταστάσεις άλλαξε την κατάστασή μας σε καλύτερη κατάσταση.

1. Συνήθως υπήρχαν θυρωροί ισάριθμοι με τις εισόδους, βλ. E. W. Lane, *Manners...*, δ.π., 84.

2. Για παρόμοια διάταξη συνδυασμού dershane με μικρό υπαίθριο χώρο, βλ. G. Goodwin, *A History...*, δ.π., 126, 128.

3. Από το χώρο αυτό αφαιρέθηκαν τελειώς τα μολυβδόφυλλα της επικάλυψης και λήφθηκαν πρόχειρα μέτρα προστασίας του θόλου. Η έξωτερική επένδυση λείπει και από άλλα τμήματα της στέγης του Ίμαρέτ, βλ. παρακ. σ. 240, σημ. 2 και στην τοπική εφημερίδα «Ταχυδρόμος», 12-6-1958, για αφαίρεση 700 οκάδων φύλλων αξίας 11.000 δρχ.

4. Βλ. παρακ. σ. 260, σημ. 2.

ρης μορφῆς, ἐπαναλαμβάνεται στὸν ὄροφο τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας. Ἐδῶ τὰ δύο ἄκρα τοῦ μετώπου ἔχουν χαρακτηριστικὴ καμπύλη μορφή. Κάθε δωμάτιο φωτίζεται κατὰ κανόνα ἀπὸ ἓνα παράθυρο ποὺ βλέπει στὴ στοιά, παράθυρα δὲ καὶ θύρες εἰσόδου ἐναλλάσσονται σὲ ἴσο σχεδὸν διαστήματα. Τὰ δύο ἄκρατα σκοτεινὰ δωμάτια τοῦ ἰσογείου τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας, καθὼς καὶ ὁ γῶρος ποὺ μετατράπηκε σὲ μαγειρεῖο, φωτίζονται μόνο ἀπὸ μικροὺς φεγγίτες ποὺ ἀνοίγονται στοὺς θόλους. Ὅλα τὰ παράθυρα εἶναι ὀρθογώνια μὲ σταθερὲς διαστάσεις καὶ ἔχουν κατασκευαστικὰ στοιχεῖα ὅμοια μὲ τὶς θύρες εἰσόδου, ἔχουν δὲ ξύλινες κάσες, καθὼς καὶ ἐξωτερικὲς σιδεριεὲς μὲ τὸς χαρακτηριστικὸς κόμπους στὶς ἐνώσεις.

Οἱ μόνες ἐλεύθερες ὕψεις τοῦ μεντρεσὲ εἶναι ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ δυτικὴ. Στὴν ἀνατολικὴ δὲν ὑπάρχουν καθόλου ἀνοίγματα καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου ἀναζωογονεῖται ἀπὸ τὶς παραστάδες, ποὺ εἶναι τοποθετημένες ἀνὰ ἀποστάσεις, ἀπὸ τὸ τεταρτοσφαιρικὸ γείσο ποὺ φέρει κυμάτια στὴ βάση του καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ἔντονα διαμορφωμένη κύρια πρόσβαση (πίν. 6β). Τὸ μέτωπο τοῦ τοίχου πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο ὑπερυψώνεται σχηματίζοντας δύο συμμετρικοὺς ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τῆς θύρας σιγμοειδεῖς κυματισμοὺς στὸ κατακόρυφο ἐπίπεδο, ἐνῶ μπροστὰ προεξέχει ἔντονα ἓνα στέγαστρο, κοιλόκυρτο σὲ κάτωτη, κατασκευασμένο ἀπὸ μαγαδιὰ. Ἡ διαμόρφωση αὐτὴ ποὺ συναντιέται σὲ πρόπυλα, περίπτερα, κρήνες καὶ sebil τὴν περίοδο τῆς ἐπίδρασης τοῦ μπαρόκ στὴν ὀθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ¹ καταφέρει νὰ δώσει κάποια κίνηση στὴν ἀπρόσωπη κατὰ τὰ ἄλλα ὄψη. Ἡ εἴσοδος μὲ τοξωτὸ ὑπέρθυρο πλαισιώνεται μὲ ψευδοπαραστάδες καὶ σχηματοποιημένα ἐπίκρανα καὶ φράσσεται μὲ δίφυλλη ξύλινη θύρα. Στὶς δύο πλευρὲς τῆς ἀνοίγονται μέσᾳ στὸ πάχος τοῦ τοίχου δύο κόγχες (πίν. 6β). Ἡ ἀπρόσιτη δυτικὴ ὄψη διαρθρώνεται πάλι μὲ παραστάδες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στοὺς διαχωριστικοὺς τοίχους τῶν δωματίων καὶ μὲ τὸ ὅμοιο γείσο. Στὸ μεσοδιάστημα τῶν παραστάδων ἀνοίγονται ἀπὸ δύο ὀρθογώνια παράθυρα ποὺ φωτίζουν τὸ κάθε δωμάτιο.

Τὸ νεότερο dershane (πίν. 10α, β)

Στὸ δεῦτερο ἐπίπεδο ὡς πρὸς τὴν αὐλὴ καὶ πάνω στὴν ἤδη διαμορφωμένη στέγη τῶν δωματίων τῆς βόρειας πλευρᾶς κτίστηκε ἓνα δεῦτερο dershane ποὺ πρέπει ἐπίσης νὰ λειτουργοῦσε ὡς μεστζίτ. Ἡ χρονολογία ἀνεγερσῆς του ἦταν γραμμένῃ στὸ μέσο περίπου τοῦ νότιου τοίχου κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ γείσο. Ἐκεῖ σημειωνόταν μὲ μαῦρο χρῶμα πάνω στὴν ὕσπρη

1. Βλ. ἐνδεικτικὰ, D. Kuban, *Türk...*, ὁ.π., εἰκ. 72, 76, 109, 146, 151, 159, 165, καὶ G. Goodwin, *A History...*, ὁ.π., πίν. IV, σ. 296, 395, 402, 418, 510.

επιφάνεια του τοίχου σε παλιά τουρκική γραφή ή ευχή: «να μη ματιαχτεί», **لما شاء الله**, και από κάτω το έτος 1280E (18-6-1863/5-6-1864)¹.

Το dershane είναι ένας τετράγωνος σχεδόν χώρος διαστάσεων 8,50 × 8,50 μ., που καλυπτεται με τετράριχτη ξύλινη στέγη που είναι και αυτή επενδυμένη με φύλλα μολύβδου². Το μεγαλύτερο τμήμα του βόρειου τοίχου έρχεται σε επαφή με τη στοά και τη νοτιοδυτική γωνία του μεγαλύτερου και παλαιότερου dershane. Η πρόσβαση γίνεται από τη βόρεια πλευρά του, εκεί όπου καταλήγει ή στοά του αρχικού χώρου διδασκαλίας του δεύτερου μεντρεσέ με δίφυλλη θύρα εισόδου.

Οι τοίχοι, όπως και το έντονα καμπυλωμένο γείσο που περιτρέπει το κτίσμα στις ελεύθερες πλευρές, είναι κατασκευασμένα από μαγδαλί και επιχρισμένα και από τις δύο πλευρές με παχύ στρώμα κονιάματος. Με άπλες ξύλινες σανίδες είναι κατασκευασμένα το δάπεδο και η ψευδοροφή. Το έσω-τερικό είναι λιτό και στη νοτιοανατολική γωνία βρίσκεται το μιχράμπ³ (πίν. 11α) βαμμένο με έντονα χρώματα και με μιὰ συμβολική παράσταση λάμπας⁴. Η άνορθόδοξη θέση του σε γωνία είναι παρόμοια με αυτή του μεγάλου dershane.

Έδω οι όψεις οργανώνονται με διπλή σειρά παραθύρων. Στο νότιο και δυτικό τοίχο έχουν άνοιχτεί σε δύο σειρές από τέσσερα παράθυρα. Της πρώτης σειράς είναι ορθογώνια με μεταλλικές σιδεριές, ενώ της δεύτερης, που είναι τοποθετημένα στον άξονα των πρώτων, έχουν χαρακτηριστικό έλλειψοειδές σχήμα. Δύο όμοια ορθογώνια παράθυρα έχουν άνοιχθεί στην ανατολική όψη και βλέπουν στο φωταγωγό που δημιουργήθηκε ανάμεσα στο dershane και στο βορειοανατολικό δωμάτιο του δρόφου του πρώτου μεντρεσέ.

Με την προσθήκη του δεύτερου αυτού dershane έγιναν μερικές αλλαγές στην παλαιότερη κατασκευή του μεντρεσέ. Έτσι η νότια απόληξη της στοάς, που περιτρέπει τον αρχικό χώρο διδασκαλίας φράχτηκε με λιθοδομή

1. Η ίδια ευχή έχει γραφεί στο μέτωπο της στοάς της δυτικής πτέρυγας, ή όποια όμως σήμερα είναι μισοσβησμένη (πίν. 8δ).

2. Έδω και αρκετό καιρό από τμήμα της στέγης έλειπαν τα μολυβδόφυλλα, αίτια που προκάλεσε την καταστροφή της.

3. Το μιχράμπ (mihrab) είναι κόγχη στον τοίχο kible (βλ. σ. 250, σημ. 3) του τζαμιού. Προσδιορίζει τη διεύθυνση προς την οποία στρέφονται οι πιστοί και όπου στέκεται ο ιμάμης στη διάρκεια της προσευχής, βλ. J. Pedersen, Masdjid, δ.π., 343.

4. Σύμφωνα με περικοπή από το Κοράνι, στη μέση του μιχράμπ κρεμόταν συνήθως λάμπα, που έχει μεταφερθεί έδω, όπως και στο αρχικό μεστζιτ σχηματικά πάνω στο τοίχο της κόγχης, βλ. O. Grabar, The Formation of Islamic Art, New Haven-London 1973, 121.

ἀφήνοντας μόνο τὸ πέρασμα τῆς εισόδου. Χρειάστηκε ἐπίσης νὰ καταστραφεί τὸ τμήμα τοῦ στηθαίου ποῦ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ νέου χώρου μέχρι τὸ ὕψος τοῦ ὀρόφου τοῦ δεύτερου μεντρεσέ γιὰ νὰ ἐδραστοῦν τὰ ξύλινα δοκάρια τοῦ πατώματος. Γιὰ τὴ στήριξη αὐτῶν τῶν δοκαριῶν κτίστηκε ἐνδιάμεσος τοίχος πάνω ἀπὸ αὐτὸν ποῦ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὴ στοὰ καὶ στὰ δωμάτια τοῦ ἰσογείου.

Τὸ βοηθητικὸ *dershane* ἤδη ἀπὸ τὸ 1970 εἶχε ἀρχίσει νὰ παρουσιάζει φθορές. Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, ἀφοῦ στὸ μεταξὺ δὲν πῆρθηκε κανένα προστατευτικὸ μέτρο, κατέρρευσε ἡ στέγη του παρασύροντας καὶ μέρος τῶν τοίχων καὶ σήμερα δὲν ἀπομένει ἀπὸ αὐτὸν παρά ἓνας σωρὸς ἀπὸ μάζα πάνω στὴ στέγη (πίν. 11α,β).

Οἱ χώροι ὑγιεινῆς (πίν. 4β)

Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ μεντρεσέ, ἀνάμεσα στὰ δωμάτια τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βόρειας πλευρᾶς, προβλέφθηκε ἐξαρχῆς πέρασμα γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴν αὐλὴ τοῦ νεότερου μεντρεσέ. Τὸ πέρασμα καλύπτεται μὲ καμάρα καὶ ἀσφαλίζεται μὲ ξύλινη δίφυλλη θύρα. Ἐνα δευτερο πέρασμα ὑπάρχει στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία ἀνάμεσα στὰ δωμάτια τῆς δυτικῆς καὶ νότιας πλευρᾶς. Ἐχει ὅμοια κάλυψη μὲ τὸ προηγούμενο καὶ ὀδηγεῖ σὲ μιὰ μικρὴ ἐπιμήκη αὐλὴ μέσου πλάτους 4,00 μ. στὰ πρῶτα 5,50 μ. καὶ 7,00 μ. στὰ ὑπόλοιπα 6,00 μ. Ἐδῶ βρίσκονται κατὰ τὴν τυπικὴ διάταξη σὲ ἀνεξάρτητο σχηματισμὸ¹ οἱ χώροι ὑγιεινῆς ὄλου τοῦ συγκροτήματος, ποῦ πρέπει νὰ κτίστηκαν συγχρόνως μὲ τὸν πρῶτο μεντρεσέ. Ἐνα ξύλινο διάφραγμα ἐμποδίζει τὴ θέα τους ἀπὸ τὴν εἴσοδο.

Ἡ αὐλὴ ἔχει στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς τὸ χῶρο τοῦ πλυντηρίου καὶ σὲ τμήμα τῆς νότιας τὰ τρία ἀποχωρητήρια². Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς νότιας, ὅπως καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ, κλείνουν μὲ ψηλὸ τοῖχο περίφραξης. Ὁ χῶρος τοῦ πλυντηρίου καλύπτεται μὲ μοναστηριακὸ θόλο καὶ στὸ βόρειο τοῖχο ἀνοίγεται ἀψίδαμα μικροῦ βάθους, ἐνῶ στὸ δυτικὸ ἄλλα δύο μεγαλύτερου βάθους. Τὰ τρία ἀποχωρητήρια καλύπτονται μὲ τρεῖς καμάρες.

Ὁ χῶρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς διατηρεῖ σὲ κάτοψη τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ὀρθολογιστικῶν καθαρῶν σχημάτων, ποῦ εἶναι τόσο οἰκεῖα στὴν ὀθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Ἀντίθετα ἡ ἄνω ἀπόληξη τοῦ ἀνατολικοῦ τοί-

1. Βλ. ἐνδεικτικὰ G. Goodwin, *A History...*, ὁ.π., σ. 146, σχ. 135, σ. 217, σχ. 208, σ. 273, σχ. 260, σ. 297, σχ. 287, σ. 301, σχ. 289, σ. 360, σχ. 358, σ. 370, σχ. 379, καὶ M. S ö z e n, *Türk...*, ὁ.π., σ. 164, σχ. 391, σ. 166, σχ. 395, σ. 208, σχ. 499, σ. 280, σχ. 626, σ. 315, σχ. 730.

2. Σὲ συνέχεια τῶν ἀποχωρητηρίων ὑπάρχει πρόχειρη, νεότερη καὶ μισοτελειωμένη πλίνθινη κατασκευή.

χου κυματώνεται κατά τη διάσταση του ύψους δίνοντας κάποια πλαστικότητα στην εξωτερική μορφή που τονίζεται και από την ασυμμετρία στην όρθωση της όψης. Τα δύο ορθογώνια ανοίγματα φωτισμού στο δυτικό τοίχο, ένα παράθυρο και ένας φεγγίτης, βρίσκονται σε άσκτη μεταξύ τους σχέση. Αντίθετα οι μικροί τοξωτοί φεγγίτες, ένας σε κάθε αποχωρητήριο στον άξονα πάνω από τις εισόδους τους, παρατάσσονται σε κανονικά διαστήματα. Το πλυντήριο είχε επίσης στο νότιο τοίχο δύο τοξωτά ανοίγματα που κλείστηκαν αργότερα με την ανέγερση της γειτονικής κατοικίας.

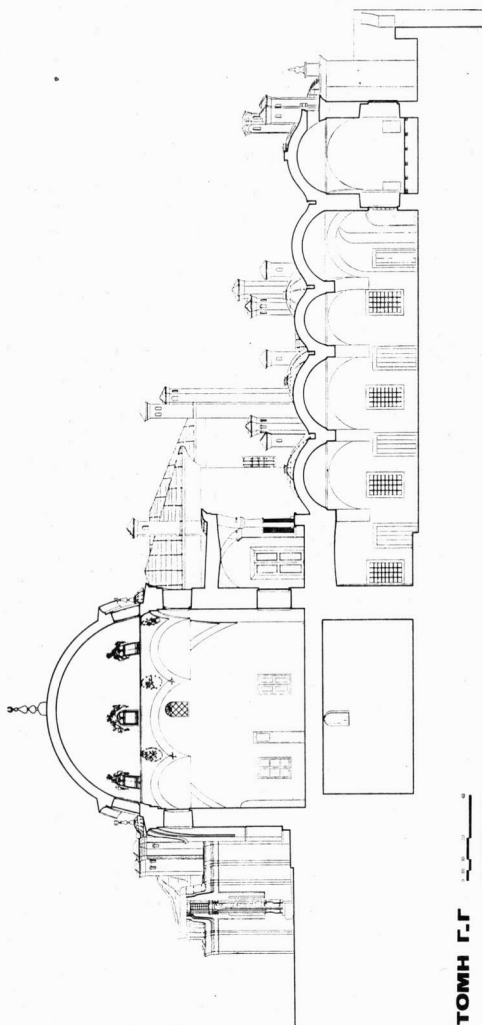
Σήμερα ή αλλη είναι γεμάτη άγρια χόρτα και δύσκολα μπορεί να την επισκεφθεί κανείς.

β. *Ο δεύτερος μεντρεσές (σχ. 7 σ. 243)*

Μετά από τρία χρόνια το 1236Ε (9-10-1820/27-9-1821), όπως αναφέρεται στην επιγραφή της κυρίας εισόδου, κτίστηκε σε επαφή με τον πρώτο, ένας δεύτερος μεντρεσές «λόγω της μεγάλης προσέλευσης των σπουδαστών». Ο δεύτερος μεντρεσές οργανώνεται γύρω από μία επιμήκη τραπεζοειδή αλλη μέσω διαστάσεων 36,0×10,0 μ., που περιβάλλεται στις τρεις πλευρές, τη βόρεια, δυτική και νότια, από στοά (genak) και δωμάτια-κελιά, τα οποία παρατάσσονται στη σειρά, ενώ η τέταρτη κλείνει με τοίχο αντίστηριξης. Η συνέχεια των δωματίων διακόπτεται από δύο παράσματα που αφήνουν το ένα στη νοτιοδυτική γωνία και το άλλο στη βορειοδυτική. Το πρώτο οδηγεί στον παλαιότερο μεντρεσέ, ενώ το δεύτερο σε έναν εξώστη που απλώνεται μπροστά από τα δωμάτια της δυτικής πλευράς και μέχρι τους χώρους του ιμαρέτ¹. Η νοτιοανατολική γωνία καμπυλώνεται από τον δγκο της δεξαμενής και τη στοά που την παρακολουθεί (πίν. 12α). Η ανατολική και βόρεια πλευρά, μικρό τμήμα της δυτικής, καθώς και η νοτιοανατολική γωνία καλύπτονται με δροφο. Αρχικά κατά μήκος μιās στοās που ύπήρχε μπροστά από όλες αυτές τις πλευρές παρατάσσονταν πάλι δωμάτια όπως φαίνεται και σε πλιότερες φωτογραφίες του 1918². Αργότερα τα δωμάτια της ανατολικής πτέρυγας καταδαφίστηκαν και τη θέση τους κατέλαβαν μικρά «νεω-

1. Στο βόρειο άκρο του εξώστη μπροστά στο ιμαρέτ έχουν κατασκευαστεί πρόχειρα αποχωρητήρια από οπτοπλινθοδομή για την εξυπηρέτηση των οικογενειών που έμεναν μέχρι πρόσφατα στα δωμάτια του δεύτερου μεντρεσέ.

2. Οι δύο φωτογραφίες ανήκουν στο Ύπουργείο Στρατιωτικών Γαλλίας και αντίγραφο τους υπάρχει στο άρχειο των Αρχιτεκτονικών μνημείων της Ελλάδας του Σπουδαστηρίου Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής Α.Π.Θ. Στη μία φωτογραφία με ημερομηνία λήψης 28-10-1918 και ένδειξη D. 10406-5 διακρίνεται η εξωτερική όψη των δωματίων. Στη δεύτερη της 28-10-1918 /KD 10396-5 φαίνεται η όψη των εισόδων των δωματίων και του αντίστοιχου τμήματος της στοās.

ΤΟΜΗ Γ-Γ

Σχ. 7. Τομή Γ-Γ. Κατὰ πλάτος τομὴ στὸ δεύτερο μεντροσέ

τερικά» κασστήματα¹. 'Εδώ έχουν σημειωθεί οι μεγαλύτερες αλλαγές του συγκροτήματος που θα σχολιαστούν στη συνέχεια. Στη νοτιανατολική γωνία, πάνω ακριβώς από τη δεξαμενή, η στοά συνεχίζει παρακολουθώντας την καμπύλη της στοάς του ίσογειου και προβάλλει ο όγκος του μεγάλου der-shane, ενώ στην αντίδιαμετρική βορειοδυτική γωνία ή στοά σχηματίζει σε κάτοψη κοίλη καμπύλη και στα δύο επίπεδα (πίν. 12β). Δύο περάσματα αφήνονται πάλι, τὸ ένα αντίστοιχο με τῆς πρώτης στάθμης στῆ βορειοδυτική γωνία και τὸ δεύτερο μεταξύ τοῦ der-shane και τῆς ανατολικῆς πτέρυγας τῶν δωματίων. 'Από τὸ τελευταῖο αὐτὸ πέρασμα, πὸ εἶναι τοποθετημένο ἔκκεντρα ὡς πρὸς τὴν ὄψη, γίνεται και ἡ κύρια πρόσβαση στοῦ μεντρεσέ, στῆ δεύτερη δηλαδὴ στάθμη. Σήμερα ὑπάρχει και μία δευτερεύουσα εἴσοδος μεταξύ τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν δωματίων και τῶν καταστημάτων, πὸ ἀνοίχθηκε μετὰ τις ἀλλαγές πὸ ἐπισημάνθηκαν στῆν ἀνατολική πτέρυγα.

Ὁ δεύτερος μεντρεσές δὲν ἀκολουθεῖ τὴν αὐστηρὴ σχετικὰ ὀργάνωση και συμμετρία τοῦ παλαιότερου. Τὸ ἀνορθόδοξο σχῆμα τῆς αἰλῆς, πὸ συνήθως ἦταν τετράγωνο, ἢ ὀρθογώνιο ἔστω, ἢ σπάνια ἄλλο καθαρὸ γεωμετρικὸ σχῆμα², φαίνεται νὰ προέκυψε ἀφαιρετικὰ ἀπὸ τὸ χῶρο πὸ ἀπέμεινε μετὰ τοῦ δρόμου μέχρι τοῦ ψηλοῦ τοῖχου ἀντιστήριξης³ μετὰ τὴν παρεμβολή τῆς διπλῆς σειρᾶς τῶν δωματίων και τῆς ἀντίστοιχης στοάς τους. 'Ακανόνιστα σχῆματα αἰλῆς ἐμφανίζονται σποραδικὰ ὑπὸ τις ἀρχές τοῦ 17ου αἰῶνα ἐξαιτίας τῆς στενότητος τῶν οἰκοπέδων μετὰ τὸν ὑπερφορτισμὸ τοῦ κέντρου τῶν πόλεων, ὅπου ἐξακολουθοῦν νὰ κτίζονται μεγάλα ἀφιερῶματα⁴. Διαφοροποιήσεις ἐπίσης παρουσιάζονται στοῦ μέγεθος τῆς μονάδας τοῦ δωματίου σὲ σύγκριση μετὰ τὸν πρῶτο μεντρεσέ. 'Εδὼ τὰ δωμάτια εἶναι μικρότερων διαστάσεων (3,30 × 3,30) και τὸ πλάτος τῆς στοάς μεγαλύτερο (3,80 μ.). 'Ακόμα διαφορετικὴ εἶναι ἡ κάλυψη τῶν δωματίων. 'Επικρατοῦν ἐδῶ κυρίως οἱ σφαιρικὲς ἀσπίδες και μόνο οἱ χῶροι πὸ δέχονται ὄροφο καλύπτονται μετὰ μοναστηριακὸ θόλο, σταυροθόλιο ἢ καμάρα. 'Επενδύονται πάλι μετὰ

1. Στὴν τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τῆς 11-3-1939 (ἀνάπτυξη 7-3-1963) δίνεται τὸ περίγραμμα τοῦ συγκροτήματος, συμπεριλαμβανομένων και τῶν δωματίων τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας τοῦ δεύτερου μεντρεσέ και τῆς ἀρχικῆς εἰσόδου τοῦ ἱμαρέτ. Προτείνεται συγχρόνως ἡ νέα ρυμοτομικὴ-οἰκοδομικὴ γραμμὴ γιὰ τὴ διάνοιξη τῆς ὁδοῦ Ζαλόγγου, ὅπως ὀνομαζόταν τότε, ἢ σημερινὴ ὁδὸς Θ. Πουλίδου (σχ. 1 σ. 204).

2. Ὁκταγωνικὸ σχῆμα αἰλῆς ἔχουν δύο μεντρεσέδες τοῦ Καρὶ Ἀḡασι στὴν Ἀμάσεια (1488) και τοῦ Rüstem Paşa στὴν Κωνσταντινούπολη (1550), βλ. M. S ö z e n, Türk..., ὁ.π., σ. 113, σχ. 323 και σ. 220, σχ. 533.

3. Γ. Μ π α κ α λ ἄ κ η ς, Νεάπολις..., ὁ.π., σ. 2, εἰκ. 2.

4. Ὁπως στὸ Kuyucu Murat Paşa Külliyesi στὴν Κωνσταντινούπολη (1606) και στὸ Çinili Külliyesi στὸ Üsküdar, βλ. G. G o o d w i n, A History..., ὁ.π., 350-351, και M. S ö z e n, Türk..., ὁ.π., 271 σχ. 600.

φύλλα μολύβδου καὶ στῆ στέγη ὑψώνονται πλῆθος ὁμοίων πιά καμινάδων ὀρθογώνιας διατομῆς ποὺ ἀντιστοιχοῦν μία σὲ κάθε δωμάτιο. Γενικὰ πάντως στὸ δεύτερο αὐτὸ μεντρεσὲ παρατηροῦνται περισσότερες κατασκευαστικὲς ἀτέλειες.

Στὴν αὐλὴ σήμερα ἀπέμεινε μόνο ἓνα κυπαρίσσι μπροστὰ στῆ δεξαμενὴ. Ἡ στοὰ τῆς βόρειας, δυτικῆς καὶ νότιας πλευρᾶς καὶ τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας, σταθεροῦ πλάτους, στενεύει μόνο στῆ βορειοδυτικὴ γωνία μὲ τὴν εἰσχώρηση τοῦ ἐνὸς δωματίου (πίν. 13α, β). Ἡ δυτικὴ καὶ ἡ νότια πλευρὰ τῆς στοᾶς καλύπτεται μὲ δώδεκα χαμηλωμένους σφαιρικοὺς θόλους (caottes) διαμέτρου 3,10 μ. καὶ ἐλεύθερου ὕψους 5,20 μ., ποὺ στηρίζονται πάνω σὲ ἡμικυκλικὰ τόξα μὲ χαμηλωμένες ἐπίσης τὶς γενέσεις καὶ στὶς γωνίες ὑπάρχουν τέσσερα κάθε φορὰ σφαιρικὰ τρίγωνα. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ κάλυψη τῆς βόρειας πλευρᾶς καὶ τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας. Ἔτσι στῆ βόρεια πλευρὰ τὸ διάστημα μπροστὰ στὸ πέρασμα καλύπτεται μὲ καμὰρα καὶ τὰ δύο ἐπόμενα διαστήματα μπροστὰ στὰ δωματία μὲ σταυροθόλια. Στῆ νοτιοανατολικὴ γωνία, μπροστὰ στῆ δεξαμενὴ, ἡ στοὰ καλύπτεται μὲ καμὰρα ἐνισχυμένη μὲ σφενδόνια καὶ τέμνεται ἀπὸ τὰ τόξα μετώπου χωρὶς ὁμῶς νὰ διακρίνονται πάντα οἱ ἀκμές τους καθαρά¹. Τὰ φορτία μεταφέρονται στοὺς δεκάξι πεσσοὺς τῆς στοᾶς, διατομῆς 55×55 ἐκ., ποὺ ἔχουν ὅμοια μορφολογικὰ καὶ κατασκευαστικὰ στοιχεῖα μὲ τοὺς ἀντίστοιχους τοῦ πρώτου μεντρεσέ. Ἡ ἀπόσταση μεταξύ τῶν πεσσῶν εἶναι ἴση μὲ τὸ πλάτος τῶν δωματίων καὶ αὐτοὶ βρίσκονται στὴν ἴδια περσασιὰ μὲ τοὺς διαχωριστικούς τοίχους τῶν δωματίων. Ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὐτῆ, ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸν παλαιότερο μεντρεσέ, παρατηρεῖται στῆ βόρεια καὶ νότια πλευρὰ του καὶ ἀποδίδεται σὲ σχεδιαστικὴ ἀτέλεια. Τὰ δύο ἄκρα τῆς στοᾶς καταλήγουν σὲ δύο διαδρόμους, ποὺ εἶναι ὑπερυψωμένοι σὲ σχέση μὲ τὴ στάθμη τῆς στοᾶς καὶ καλύπτονται μὲ καμάρες. Ἀπὸ τὸ νότιο διάδρομο γίνεται ἡ πρόσβαση στὸ μόνο χῶρο ποὺ ὑπάρχει στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ πίσω ἀπὸ τὸν τοῖχο ἀντιστηρίξεως καὶ χρησίμευε ὡς ἀποθήκη. Καὶ ὁ χῶρος αὐτὸς καλύπτεται μὲ καμὰρα καὶ φωτίζεται μόνο ἔμμεσα ἀπὸ ἓνα μικρὸ φεγγίτη ποὺ βλέπει στὴν πέτρινη σκάλα ἀνόδου.

Στῆ δυτικὴ πλευρὰ ὑπάρχουν σὲ σειρά δέκα δωματία καὶ στῆ βόρεια πλευρὰ πέντε, τὰ τελευταῖα δὲ εἶναι ὁμαδοποιημένα σὲ δύο ἐνότητες μὲ πρόωθηση τῆς μιᾶς σὲ βάρος τοῦ πλάτους τῆς στοᾶς. Τὸ ἄκραιο δωμάτιο ποὺ βλέπει στὸ διάδρομο εἶναι σκοτεινὸ καὶ ἔχει ὑποστει ἄλλαγές. Τμῆμα του μετατράπηκε σὲ πέρασμα ἐπικοινωνίας μὲ τὴν αὐλὴ τοῦ ἱμαρῆτ, ἐνῶ ὁ ὑπό-

1. Βλ. παρακ. σ. 247, σχμ. 1.

λοιπος χώρος άπομονώθηκε πρόχειρα για να εξακολουθήσει να χρησιμεύει ως χώρος διαμονής. Στη νότια πλευρά υπάρχουν τέσσερα δωμάτια, από τα όποια τó τελευταίο που βρίσκεται σε έπαφή με τη δεξαμενή παρουσιάζει μεγάλα προβλήματα ύγρασίας. Τα δωμάτια τής νότιας και δυτικής πλευράς καλύπτονται με χαμηλωμένους σφαιρικούς θόλους, ενώ τα δωμάτια τής βόρειας πλευράς, τó βορειότερο τής δυτικής και τó τελευταίο τής νότιας, όπως και τα τμήματα τής στοάς που άντιστοιχούν σ' αυτά καλύπτονται με πεπλατυσμένους μοναστηριακούς θόλους ή σταυροθόλια. Η διαφοροποίηση αυτή παρατηρείται στα τμήματα που καλύπτονται με δροφο για έξοικονόμηση όφέλιμου έλεύθερου ύψους.

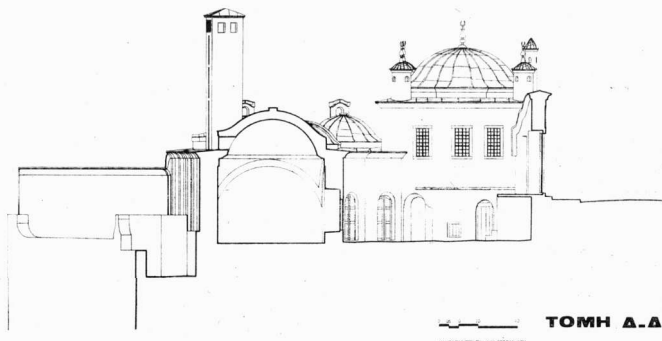
Έσωτερικά τα περισσότερα δωμάτια υποδιαιρούνται με ένα ξύλινο χώρισμα σε δύο τμήματα. Με τόν ύποτυπώδη λειτουργικό αυτό διαχωρισμό όρίζονται δύο χώροι, ó χώρος τής εισόδου με τó τζάκι και ó χώρος τού καθιστικού και τού ύπνου. Τα δωμάτια έχουν κατά κανόνα ξύλινο πάτωμα, ύπερυψωμένο κατά 60 εκ., και πατάρι που χρησίμευε ως χώρος ύπνου, και επίσης έχουν δύο ως τέσσερα έντοιχισμένα έρμάρια.

Η δεξαμενή νερού που βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία, ή όποια και έχει πολύ μεγαλύτερη χωρητικότητα από τού παλαιότερου μεντρεσέ, ήταν αυτή που κυρίως έξυπηρετούσε τις άνάγκες τού συγκροτήματος. Είναι κατασκευασμένη με χονδρούς τοίχους πάχους 1,60 μ. και έχει στο βόρειο τοίχο μικρή τοξωτή θύρα έπισκέψεως. Ύποδιαιρείται σε δύο χώρους που επικοινωνούν μεταξύ τους με μικρό άνοιγμα ύπερχυλίσεως, καλύπτονται δέ με δύο καμάρες. Η βορειοδυτική γωνία της καμυλώνεται και ή έξωτερική έπιφάνεια άναζωογονείται με μικρά άψιδώματα. Στη βάση τού καμυλωμένου τοίχου τρέχει αλάκι άπορροής και γύρω του υπάρχουν έννέα κυβλίθοι που χρησιμεύουν ως καθίσματα.

Στόν δροφο τής βόρειας και τής ανατολικής πλευράς ύπάρχει στοά που καλύπτεται με έντεκα χαμηλωμένους σφαιρικούς θόλους, οί όποιοι στηρίζονται πάνω σε δώδεκα πεσσούς. Ό τελευταίος πεσσός ένσωματώθηκε μέσα στο πάχος τού γωνιακού δωματίου. Στη νοτιοανατολική γωνία πάνω από τη δεξαμενή ή στοά συνεχίζεται μπροστά από τó dershane και καταλήγει στο μεταγενέστερο τοίχο και τη θύρα εισόδου τού νεότερου χώρου προσευχής. Η κάλυψη τής στοάς δέν είναι όμοιόμορφη σε όλο τó μήκος τής. Μπροστά στην είσοδο τού dershane ύπάρχει ένας ύπερυψωμένος θόλος. Στις δύο πλευρές του ύπάρχουν από ένα άτελώς σχηματισμένο σταυροθόλιο¹ και σε συνέ-

1. Οί θόλοι αυτοί καλύπτουν χώρο σχήματος τραπέζιου σε κάτωψη. Πάνω από τη στενή πλευρά δέ σχηματίζεται τó τέταρτο τόξο τού σταυροθολίου. Τó τμήμα αυτό καλύπτεται από τις κυλινδρικές έπιφάνειες τών δύο μακριών πλευρών, που όταν οι γενέ-

χεια τοῦ νότιου ἄλλα δύο. Στηρίζονται καὶ ἐδῶ πάνω σὲ δύο κίονες τοποθετημένους συμμετρικὰ ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τῆς εἰσόδου τοῦ dershane πού ἄκολουθοῦνται ἀπὸ πεσσούς. Πρὸς τὴ νότια πλευρὰ ἢ στοῦ συνεχίζεται μετὴν παράθεση ἑνὸς ἀκόμα κίονα καὶ ἑνὸς πεσσού. Ὁ τελευταῖος πεσσός μετὰ τὴν προσθήκη τῆς νεότερης αἵθουσας διδασκαλίας ἐνσωματώθηκε στὸ πάχος τοῦ τοίχου τῆς.

Σχ. 8. Τομή Δ-Δ. Κατὰ πλάτος τομὴ στὸ Ἱμαρέτ-μεκτέμπ

Στὴ βόρεια πλευρὰ ὑπάρχουν ἐπίσης ὅπως καὶ στὸ ἰσόγειο πέντε δωμάτια καὶ στὴ βορειοδυτικὴ γωνία ἀφήνεται πάλι πέρασμα. Στὸν ὄροφο ἐπαναλαμβάνεται τὸ πρῶτο δωμάτιο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ μπροστὰ ἀπὸ αὐτὸ ὑπάρχει ἕνα δωμάτιο στὴ θέση πού κάτω καταλαμβάνεται ἀπὸ τὴ στοῦ (πίν. 12β). Τὸ δωμάτιο ὅμως αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη. Τὰ στοιχεῖα πού ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶναι οἱ ἐνώσεις του μετὸ διπλανὸ δωμάτιο καὶ μετὴν τοξοστοιχία, ἡ ἀσυνέχεια τοῦ κοίλου γείσου τῆς νότιας πλευρᾶς, ἡ ὑπερύψωση τοῦ δαπέδου του σὲ σχέση μετὴ στοῦ, καθὼς ἐπίσης οἱ διαστάσεις καὶ ἡ μορφή τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ νότιου τοίχου. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ὁ ἡμισφαιρικός θόλος πού καλύπτει τὸ χῶρο πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ δωμάτιο. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς μεταγενέστερης

τειρές τους εἶναι κάθετες στὶς πλευρές τους διακρίνεται ἡ ἀλληλοτομία τους, ἐνῶ ὅταν εἶναι παράλληλες μετὶς παράλληλες πλευρές δὲν ὑπάρχει ἀκμή τομῆς, εἶναι δηλαδὴ καμάρα πού τέμνεται ἀπὸ τὸ τόξο μετώπου. Ὅμως ἡ ἀκμή τῆς ἀλληλοτομίας μπορεῖ πολλὰ φορὲς νὰ μὴ διακρίνεται λόγω ἀτέλειας στὴν κατασκευὴ. Τὸ ἐπιχείρημα ἐδῶ δὲν ἀφήνει νὰ φανεῖ πάντα ἡ ἀκριβὴς διάταξη τῶν τούβλων καὶ ἐπομένως νὰ ὀριστεῖ ἡ ἀκριβὴς μορφή τοῦ θόλου.

αυτής κατασκευής αναγράφεται, όπως και στο νεότερο μεστζίτ, ή ευχή: «νά μη ματιαχθεί» ألا يماح , ενώ στο νότιο υπάρχει διακοσμητικό μοτίβο (πίν. 14α).

Τις μεγαλύτερες όμως αλλαγές έχει υποστεί η ανατολική πλευρά των δωμάτων. Κατά μήκος της στοάς υπήρχαν δέκα δωμάτια¹, τα οποία γκρεμίστηκαν με τη διάνοιξη του δρόμου το 1934, που όπως λέγεται έγινε για την ένδεχόμενη επίσκεψη του βασιλιά της Αιγύπτου και όταν τοποθετήθηκε το τὸ ἄγαλμα τοῦ Μουχαμάντ Ἄλι στὴν ὁμώνυμη πλατεία μπροστὰ στὸ σπίτι του². Μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε τὶς θέσεις τῶν ἀνοιγμάτων στὴν ὄψη τοῦ τοίχου πρὸς τὴ στοὰ ἀπὸ τὶς ρηγματώσεις στὰ ἐπιχρίσματα (πίν. 16α). Κι ἐδῶ κάθε δωμάτιο ἔχει ἀπὸ ἓνα παράθυρο καὶ μιὰ θύρα εἰσόδου ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νοτιότερο πὺ ἔχει δύο παράθυρα. Στὴ θέση πὺ ἦταν ἄλλοτε τὰ δωμάτια, ἀλλὰ μὲ μικρότερες διαστάσεις, κατασκευάστηκαν τὰ σημερινὰ ἐμπορικὰ καταστήματα πὺ ἔχουν πρόσβαση ἀπὸ τὴν ὁδὸ Πουλίδου (πίν. 17α).

Ἡ αἴθουσα διδασκαλίας (dershane)-μεστζίτ (σχ. 7 σ. 243)

Ἡ μεγάλη αἴθουσα διδασκαλίας εἶναι τοποθετημένη ἔκκεντρα σὲ γωνία, δίπλα στὴν κύρια εἴσοδο καὶ σὲ ἐπαφή μὲ τὸν πρῶτο μεντρεσέ. Παρόμοια διάταξη derthane σὲ γωνία, ἐνῶ συνήθως βρισκόταν στὸ μέσο μιᾶς πτέρυγας δωμάτων, συναντοῦμε ἐπίσης στὸ μεντρεσέ τοῦ κάστρου τῆς Μυτιλήνης καὶ τοῦ Μεχμέτ Φαχρί στὴν Ἀθήνα³. Τὸ derthane θὰ πρέπει νὰ λειτουργοῦσε συγχρόνως καὶ ὡς μεστζίτ καὶ τῶν δύο μεντρεσέδων⁴.

¹Αποτελεῖται ἀπὸ ἓναν τετράγωνο σχεδὸν ἑξῶς 9,10×9,30 μ.

1. Τὰ δέκα δωμάτια τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, τῶν ὁποίων ὁ ἀκριβὴς ἀριθμὸς ἐπαληθεύεται καὶ ἀπὸ τὶς μεταλλικὲς πινακίδες πὺ ὑπάρχουν ἀκόμα πάνω ἀπὸ τὰ δύο νοτιότερα, εἶχαν τοὺς διαχωριστικοὺς τοίχους τους στὴν προέκταση πάλι τῶν πεσσῶν τῆς στοᾶς. Ἡ εἴσοδος τοῦ βορειότερου πρέπει νὰ ἦταν τοποθετημένη στὴ γωνία μεταξὺ τῶν ἀποτμημένων ἀκρῶν τῶν δύο καθέτων πρὸς τὴ στοὰ τοίχων, συνήθως λύση πρόσβασης σὲ γωνιακὰ δωμάτια, βλ. ἐνδεικτικὰ G. Goodwin, A History..., ὅ.π., σχ. 250, 260, 358.

2. Π. Ἄξι ὠ τ η ς, Ἡ Θάσος, Θεσσαλονίκη 1953, 147. Γιά τὴ διάνοιξη τῆς ὁδοῦ (Ζαλόγγου, τὴ σημερινὴ Θ. Πουλίδου, καὶ τὴν ἀπαλλοτριῶση ἀκινήτων, βλ. ΦΕΚ 89 8-4-1931), ΦΕΚ 265 (11-8-1931) καὶ κυρίως ΦΕΚ 809 (13-10-1933).

3. Γιά τὸ πρῶτο παράδειγμα βλ. Α. Ὁρλάνδος, Ὁ μενδρεσές..., ὅ.π., 122, εἰκ. 1, καὶ γιά τὸ δεύτερο Α. Ξυγγόπουλος, E.M.M.E., ὅ.π., σχ. 150. Ἐπίσης γιά ἄλλα παραδείγματα βλ. G. Goodwin, A History..., ὅ.π., 257, 295, 297, σχ. 287.

4. Γιά παραδείγματα ὅπου τὸ derthane χρησιμοποιεῖται καὶ ὡς μεστζίτ, βλ. G. Goodwin, A History..., ὅ.π., 68, 243, 338, 351. Ἡ Μ. Α. Walker, Old Tracks and new Landmarks Wayside Sketches in Crete, Macedonia, Mitylene, e.t.c., London 1897, ἀναφέρει λανθασμένα ὅτι «στὸ τουρκικὸ κολλέγιο ὑπῆρχαν μιναρέδες».

καὶ ἔχει ἐλεύθερο ὕψος 11,50 μ. Ὁ χαμηλωμένος ἡμισφαιρικός θόλος, μὲ τὸν ὅποιο καλύπτεται, στηρίζεται πάνω σὲ τέσσερα μεγάλα τόξα ποὺ διαγράφονται καὶ ἐξωτερικὰ (πίν. 17β). Οἱ γωνίες γιὰ τὴ μετáβαση ἀπὸ τὴν τετράγωνη βᾶση στὸ θόλο διαμορφώνονται μὲ ἡμιχώνια (trompes) ποὺ διαγράφονται καὶ αὐτὰ ἐξωτερικὰ, ἐνῶ ἐσωτερικὰ σχηματίζουν ἀβαθεῖς κόγχες. Στὶς πλευρὲς τοῦ τετραγώνου σχηματίζονται ἀντίστοιχα μικρὰ ἀψιδώματα (πίν. 18α).

Στὰ τζαμιά τῆς τουρκομπαρὸκ περιόδου στὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ ἔχουν τὴν καλύτερη ἔκφρασή τους στὸ Nuruosmaniye τζαμί, κατασκευάζονται κατὰ κανόνα τέσσερα μεγάλα ἐμφανῆ ἐξωτερικὰ τόξα ποὺ στηρίζονται σὲ τέσσερις γωνιακοὺς πύργους, τονίζοντας ἔτσι καὶ τὴν κατακόρυφη διάσταση τοῦ κτίσματος¹. Ἐδῶ ὅμως αὐτὸ ποὺ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἐμφάνιση μόνο τῶν τεσσάρων τόξων εἶναι νὰ ἀποκτήσουν οἱ ἐπιφάνειες κάποια πλαστικότητα, χωρὶς νὰ δοθεῖ μάλιστα ἔνταση στὸ ὕψος². Στὶς τρεῖς γωνίες τῆς στέγης ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ ὑψώνονται κυκλικοὶ τρουλωτοὶ πυργίσκοι, ποὺ κορυφώνονται ὅπως στὸ μεγάλο θόλο μὲ alem, ἔχουν ὅμως κυρίως διακοσμητικὸ χαρακτήρα³.

Ἡ πρόσβαση γίνεται ἀπὸ τὴν ἀποτμημένη βορειοδυτικὴ γωνία, ὅπου τοποθετεῖται ἡ δίφυλλη θύρα εἰσόδου ποὺ ἔχει μαρμάρينو πλαίσιο καὶ ὑπερθυρο σχήματος ὀξυκορυφῶν τόξου τριπλῆς καμπυλότητας. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεσζίτ δημιουργεῖται ἓνας λειτουργικὸς διαγώνιος ἄξονας ἀπὸ τὴ θύρα

1. Τὰ ἀντιπροσωπευτικὰ τζαμιά αὐτῆς τῆς περιόδου στὴν Κωνσταντινούπολη ποὺ ἀκολουθοῦν αὐτὴ τὴν ἀρχὴ εἶναι τὸ Nuruosmaniye τζαμί (1748-1755), τὸ Ayazma τζαμί (1757-1760), τὸ τζαμί τοῦ Selim Γ' στὸ Haydarpaşa (1804), τὸ τζαμί Nüsretiye (1826) τῆς μεταβατικῆς περιόδου μὲ στοιχεῖα καὶ τοῦ «διεθνοῦς στυλ» (empire), βλ. G. Goodwin, A History..., ὁ.π., 383, 387, 413, 417. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ὑποδηλώνεται ἡδὴ στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα στὸ Mihriimah τζαμί τῆς Κωνσταντινούπολης ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἔχει στοιχεῖα μπαρὸκ, βλ. O. Aslanapa, Turkish..., ὁ.π., 212, 231.

2. Ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα τουρκικῶν κτισμάτων μὲ στοιχεῖα μπαρὸκ στὴν Ἑλλάδα εἶναι τὸ τζαμί τοῦ σουλτάνου Mustafa Γ' (1764) καὶ ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Hafız Ahmet Aga (1793) στὴ Ρόδο, βλ. H. Balducci, Architettura..., ὁ.π., 65 καὶ 84, καὶ O. Aslanapa, Rodos'da Türk Eserleri (Τουρκικὰ μνημεῖα στὴ Ρόδο), «Türk Kültürü» IV /42 (1966) 531-541.

3. Οἱ γωνιακοὶ πύργοι συνέχιζαν πάνω ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς στέγης αὐξάνοντας μὲ τὸ βάρος τους τὴν ἀντίσταση τῶν στηριγμάτων αὐτῶν ἐναντὶ τῶν ὠθήσεων τῶν τόξων καὶ ἐπομένως τοῦ θόλου, καὶ ἔτσι δὲ δημιουργοῦνταν μεγάλες καμπτικές ἐπιπονήσεις στὸ κλειδί τοῦ κάθε τόξου. Οἱ πύργοι τόνιζαν ἐπίσης τὴν κατακόρυφη διάσταση τοῦ κτίσματος καὶ περιεῖχαν τὸ κλιμακοστάσιο, ἀργότερα ὁμως συμμετεῖχαν περισσότερο ὡς διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῆς κατασκευῆς, βλ. ἐπίσης G. Goodwin, A History..., ὁ.π., 129. Πυργίσκοι δὲ συναντῶνται συχνὰ στὰ τουρκικὰ κτίσματα τῆς Ἑλλάδας, ὑπάρχουν πάντως στὸ τζαμί τοῦ Ἴμπραϊμ πασᾶ καὶ τῆς «Μουσικῆς» στὴν Καβάλα.

είσοδου που είναι στην αποτμημένη βορειοδυτική γωνία και το τριγωνικό σε κάτωτη πατάρι¹ πάνω από την είσοδο, προς τη θέση του μιχράμπ στην αντιδιαμετρική νοτιοανατολική γωνία, άξονας που τονίζεται ακόμα περισσότερο από τον υπερωψωμένο τρούλο της στοάς μπροστά στην είσοδο. ²Η άνορθόδοξη θέση του μιχράμπ σε γωνία², ενώ συνήθως βρισκόταν στο μέσο του kible³ απέναντι από την είσοδο, είναι αποτέλεσμα του συγκερασμού των δύο άρχων που έπρεπε να τηρηθούν. ³Από τη μία πλευρά να κρατηθεί ο σωστός προσανατολισμός που είναι ο νοτιοανατολικός για το βαλκανικό χώρο⁴ και από την άλλη να μην υπάρχει πίσω από αυτό και σε επαφή άλλο κτίσμα. ⁴Η ήμιδωδεκάγωνη κόγχη του μιχράμπ, βαμμένη με έντονα χρώματα και με μιὰ συμβολική παράσταση λάμπας, έχει στο πάνω τμήμα της γύψινο φυτικό διάκοσμο (πίν. 18α). Στόν ανατολικό και νότιο τοίχο υπάρχουν από δύο έντοιχισμένα έρμάρια, όπου φύλαγαν τὰ ιερά βιβλία, και σε ένα από αυτά του νότιου τοίχου υπήρχε παραδόξως ένα εκκρεμές ρολόι, που θεωρούνταν σύμβολο προόδου για την εποχή του με την επίδραση της ευρωπαϊκής κουλτούρας⁵. Μια απότομη σκάλα, πλάτους 50 εκ., κατασκευασμένη μέσα στο πάχος του βόρειου τοίχου, οδηγεί στο ξύλινο τριγωνικό πατάρι (πίν. 18β). Περιμετρικά στους τοίχους κάτω από το κορνίζωμα στη γένεση του θόλου και μέσα σε όκτω γύψινους έλλειψοειδείς δίσκους, στοιχειά αρκετά διαδομένα του τουρκικού ροκοκό, υπάρχουν τὰ όνόματα του προφήτη και των

1. ¹Η θύρα εσωτερικά έχει όριζόντιο υπέρθυρο, τὸ όποιο όμως συμπληρώθηκε, επειδή τὸ άρχικό τοξωτὸ τεμόταν από τὸ πατάρι.

2. ²Ελάχιστα είναι τὰ παραδείγματα όπου τὸ μιχράμπ βρίσκεται σε γωνία· αναφέρεται ένδεικτικά τὸ τζαμί Hüdayendığâr στην Άδριανούπολη, βλ. A. K u r a n, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago 1968, 107.

3. Είναι η διεύθυνση τῆς Μέκκας, ἢ κατά τὴν κλασική παράδοση ὁ τοίχος τοῦ τζαμιού, όπου στρέφονταν όλοι πλέον οί πιστοί, από τὸ δεύτερο έτος τῆς Έγίρας και μετά, για τὴν προσευχή τους. ³Υποδηλώνεται συνήθως στὰ τζαμιά από τὸ μιχράμπ πὸ στὰ Βαλκάνια τοποθετεῖται στὰ νοτιοανατολικά. ⁴Ο ύπολογισμός τῆς διεύθυνσης στηρίζεται στὰ γεωγραφικά δεδομένα τοῦ κάθε τόπου, πολλές φορές όμως στην παράδοση με αποτέλεσμα τίς παρατηρούμενες αποκλίσεις, βλ. A. J. W e n s i n c k, *Kibla*, E.I.², τ. 3, σ. 82 κ.έ.

4. ⁴Όταν μετέτρεπαν χριστιανικές εκκλησίες σε τζαμιά γίνονταν τροποποιήσεις για τὴν ἀλλαγὴ τοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ ἱεροῦ. ⁴Όπως: στὰ μεστζίτ Khan Zade, Kadi και Kavakly, στην εκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου πὸ μετατράπηκε σε Enderum ἢ Kanturi τζαμί και στην εκκλησία τοῦ Ἁγίου Μάρκου (:) μέσα στο Khoumalι μεντρεσέ, βλ. A. G a b r i e l, *La cité...*, ό.π., 175, σχ. 119, σ. 182-3, σχ. 126, σ. 189, σχ. 134 και σ. 202-3, σχ. 149, H. B a l d u c c i, *Architettura...*, ό.π., σ. 71, σχ. 42, σ. 146, σχ. 116, και A. ⁵Ο ρ λ ά ν δ ο ς, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία τῆς Ρόδου, A.B.M.E. 6 (1948) 156, εικ. 56.

5. Κοινωνικά σημαντικό θεωροῦσαν τὸ διαχωρισμὸ τοῦ χρόνου από τὴ θρησκεία, βλ. G. G o o d w i n, *A History...*, ό.π., 419. Σήμερα τὸ ρολόι λείπει από τὴ θέση του.

διαδόχων του. Δεξιά καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ μιχράμπ ἀναγράφονται ἀντίστοιχα τὰ ὀνόματα τοῦ Ἄλλάχ καὶ τοῦ Μωάμεθ, σὲ συνέχεια ἀπὸ δεξιά πρὸς τὰ ἀριστερὰ ὑπῆρχαν κατὰ σειρά τὰ ὀνόματα τοῦ πρώτου χαλίφη (Ἄμπου Μπάκρ), τὸ ὁποῖο ὅμως σήμερα δὲ διακρίνεται, τοῦ δευτέρου χαλίφη Ὁμάρ, τοῦ τρίτου χαλίφη Ὁσμάν, τοῦ τέταρτου χαλίφη Ἄλί, τοῦ πρώτου γιου τοῦ Ἄλί [Χασάν], πὺ κι αὐτὸ δὲ διακρίνεται, καὶ τέλος τοῦ Χουσεΐν, τοῦ δευτέρου γιου τοῦ Ἄλί¹. Στὸ κέντρο τοῦ θόλου ἔχουν ἀναγραφεῖ μὲ χρῶμα σιερὲς ἀπὸ τὸ 350 κεφάλαιο τοῦ Κορανιοῦ² μὲ τὴ μορφή κυκλικῆς ροζέτας (πίν. 15β). Ἀπὸ τὴν περίμετρό της κρέμονται ἀλυσίδες γιὰ τὴ στήριξη πολυγωνικῆς μεταλλικῆς στεφάνης ἀπὸ ὅπου κρέμονταν ἄλλοτε λάμπες λαδιοῦ γιὰ τὸ βραδινὸ φωτισμό³.

Οἱ ἐσωτερικὲς ὕψεις τοῦ δευτέρου μεντρεσὲ εἶναι σχεδὸν ὅμοιες μὲ τὶς ὕψεις τοῦ παλαιότερου. Ἐδῶ ἐπιπλέον ὁ χωρισμὸς τῶν ὀρόφων τονίζεται μὲ διαδοχικὰ προεξέχοντα κυμάτια, τὰ ὁποῖα διαμορφώνουν ἕνα περιμετρικὸ αὐλάκι ἀπορροῆς τῶν ὑδάτων τῆς στοᾶς καὶ στὸ μεσοδιάστημα τῶν πεσῶν ὑπάρχουν ὑδρορροές. Τὸ μέτωπο τῆς καμπυλωμένης τοξοστοιχίας μπροστὰ στὸ μεσάζιτ κυματῶνεται στὸ κατακόρυφο ἐπίπεδο καὶ διακοσμεῖται μὲ δύο «σπίτια πουλιῶν» κατασκευασμένα μὲ κεραμίδια, προσφιλὲς συμπλήρωμα τῶν τζαμιῶν καὶ τῶν ἄλλων τουρκικῶν κτισμάτων⁴. Ὁμοίως μορφῆς καὶ κατασκευῆς φολιά συναντιέται στὶς «Καμάρες» κάτω ἀκριβὸς ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, καὶ πρέπει νὰ προστέθηκε κατὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ὑδραγωγείου ἀπὸ τὸν Μουχαμάντ Ἄλί.

1. Τὰ ὀνόματα ἀναγράφονται μὲ τὴ σειρά διαδοχῆς πὺ δέχονται οἱ σουνίτες (sūni), βλ. ἐνδεικτικὰ Α. Γιαννουλάτος, Ἰσλάμ, θρησκευτικὴ ἐπισκόπησης, Ἀθήνα 1975, 234 κ.έ. Γιὰ τοὺς διαδόχους τοῦ προφήτη βλ. κατ' ἀντιστοιχία, Sh. E.I., 8-9, 600-601, 615-617, 30-32, 135 καὶ 142.

2. Ἡ ἀνάγνωση ἔγινε ἀπὸ τὸν Hasan Pacaman. Εἶναι ἀπὸ τὸ κεφάλαιο τοῦ Κορανίου «ὁ Δημοουργὸς» 35/41 (fatır suresi). Ἀρχίζει μὲ τὴν καθιερωμένη εὐχή: «Στὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ τοῦ πολυεὐσπλαχνοῦ καὶ ἐλεήμονα» (Bismi-llāh-ri-rahmāni-r-rahim) καὶ συνεχίζει μὲ τοὺς στίχους: «Ὁ Θεὸς ὁ Ὑψιστὸς στηρίζει τοὺς οὐρανοὺς καὶ τὴ γῆ γιὰ νὰ τὰ διαφυλάξει ἀπὸ τὴν καταστροφή. Ἄν καταστραφοῦν εἶναι ἀδύνατο νὰ τὰ κρατήση κάποιοι ἄλλος ἀπὸ Αὐτόν».

3. Βλ. ἐνδεικτικὰ, G. Goodwin, A History..., ὁ.π., 186.

4. «Σπίτια πουλιῶν» συναντῶνται σὲ ὅλα τὰ εἶδη τῶν κτισμάτων ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα καὶ τοποθετοῦνταν συνήθως κάτω ἀπὸ τὴ στέγη γιὰ προστασία. Λαξεύονταν στὴν τοιχοποιία ἢ προεξέιχαν ἀπὸ αὐτὴν καὶ κατασκευάζονταν ἀπὸ πέτρα ἢ τοῦβλο σὲ σχήματα πὺ πολλὰς φορὲς θύμιζαν μοντέλα σπιτιῶν ἢ τζαμιῶν κ.λ., βλ. πρόχειρα Υ. Ὄνγκε. Mimar gözü ile kuş evleri (Σπίτια πουλιῶν μὲ τὴ ματιά τοῦ ἀρχιτέκτονα), «Kültür Sanat» 5 (Ἰαν. 1977) 86 κ.έ.

Κάθε δωμάτιο φωτίζεται πάλι από ένα παράθυρο που βλέπει στη στοά και όσα δωμάτια δε φέρουν όροφο φωτίζονται και από μικρό άνοιγμα στο θόλο. Τά ανοίγματα του μεστζίτ οργανώνονται σε τρείς ζώνες. Ή πρώτη αποτελείται από μία σειρά όρθογωνίων παραθύρων που άνοιγονται στους περιμετρικούς τοίχους, τρία στο δυτικό, δύο στο βόρειο και άνατλικκό και ένα στο νότιο τοίχο¹. Μιά δεύτερη σειρά σχηματίζεται από τέσσερα παράθυρα με τοξωτό υπέρθυρο που βρίσκονται στο μέσο και κάτω από τó κλειδί τών τεσσάρων μεγάλων τόξων. Τέλος, υπάρχει μία τρίτη σειρά όκτώ ανοιγμάτων στην περίμετρο του τρούλου, τά όποια έσωτερικά πάνω από τó τοξωτό υπέρθυρό τους φέρουν πάλι γύψινες φυτικές διακοσμήςσεις. Έξωτερικά, πάνω από τά παράθυρα, υπάρχει κοχυλοειδής μορφή γείσου, που δίνει κάποια πλαστικότητα στην έξωτερική επιφάνεια χωρίς νά έπηρεάζει τήν έσωτερική, στοιχειό που συναντάμε σε τζαμίά που δέχτηκαν τήν επίδραση του μπαρόκ ή μάλλον του ροκοκό². Παρόμοια μορφή κυματισμού του μολυβιού πάνω από τά παράθυρα του τρούλου υπάρχει στο τζαμί τής Zeynep Sultan (1769) στην Κωνσταντινούπολη και του Abdülhamit I στο Beylerbey (1778). Έπίσης παρόμοιας μορφής διακοσμητικό γείσο στην άπόληξη του όκταγωνικού τυμπάνου υπάρχει στο τζαμί τού Hacı İlyas Bey στο Söke (1812)³.

Οί έλεύθερες έξωτερικές όψεις του μεντρεσέ είναι ή άνατολική, ή δυτική και τμήμα τής βόρειας. Τό μεγαλύτερο τμήμα τής άνατολικής έχει υποστεί μετατροπές με τήν προσθήκη τών μικρών καταστημάτων λιανικής πωλήσεως. Τά μόνα τμήματα τής άρχικής κατασκευής που διατηρούνται είναι τó μεστζίτ και ή κύρια είσοδος δίπλα του. Ή διαμόρφωση τής εισόδου είναι σχετικά πιό λιτή άπό ό,τι στον πρώτο μεντρεσέ. Ύπάρχει και έδω πάνω άπό τή δίφυλλη ξύλινη θύρα με τó τοξωτό υπέρθυρο στέγαστρο που προεξέχει έντονα. Ή δυτική όψη οργανώνεται με ίσομεγέθη όρθογώνια ανοίγματα που παρατίθενται σε ίσα διαστήματα και άντιστοιχούν ένα σε κάθε δωμάτιο.

1. Τά παράθυρα αυτά φέρουν έσωτερικά ξύλινα παραθυρόφυλλα εκτός από τά ανοίγματα τής άνατολικής όψης, τά όποια είναι τοποθετημένα ψηλότερα άπό τά υπόλοιπα για νά μη φαίνεται τó έσωτερικό άπό τó δρόμο.

2. D. K u b a n, Türk barok..., ό.π., 9, και D. K u b a n, Influences..., ό.π., 149 κ.έ.

3. Ό κυματισμός του μολυβιού πάνω άπό τά παράθυρα του θόλου συναντάται άπό τά μέσα του 16ου αιώνα στο τζαμί του Rüstem pasā στην Κωνσταντινούπολη, εκεί όμως πρόκειται για επίδραση που προέρχεται άπό τόν τρόπο στέγασης τών βυζαντινών εκκλησιών, βλ. G. G o o d w i n, A History..., ό.π., 250, έπίσης 271, σχ. 257, σ. 285. Για τά παραδείγματα που άναφέρονται στο κείμενο βλ. ό.π., σ. 396, σ. 398, εικ. 420 και σ. 414, εικ. 450, και D. K u b a n, Türk..., ό.π., εικ. 46, 52 και εικ. 61. Έπίσης παρόμοια μορφή συναντάται στα έξι πλευρικά ήμιθόλια του Μεγάλου τζαμιού τής Κιουτάχειας, εικ. 194-195.

Τὸ ἐλεύθερο τμήμα τῆς βόρειας ὀψης ἔχει τρία ἀνοίγματα ποῦ βλέπουν στὴν αὐλὴ τοῦ Ἰμαρὲτ καὶ ἀντιστοιχοῦν σὲ ἰσάριθμα δωμάτια τοῦ δρόμου.

γ. *Τὸ Ἰμαρὲτ καὶ τὸ μεκτέμπ* (σχ. 8 σ. 247)

Στὰ βόρεια καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ νεότερο μεντρεσέ κτίστηκαν τὸν ἴδιο χρόνο, τὸ 1236E (1820-1821), τὸ Ἰμαρὲτ καὶ τὸ μεκτέμπ, ὅπως ἀναγράφεται στὶς δύο κτητορικές ἐπιγραφές ποῦ βρίσκονται στὰ ὑπέρθυρα τῶν ἀντιστοιχῶν εἰσόδων. Εἶναι ἀπὸ τὰ μοναδικὰ παραδείγματα παρομοίων κτισμάτων ποῦ ἔχουν ἀπομείνει σήμερα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο¹.

Οἱ χῶροι τοῦ Ἰμαρὲτ ὀργανώνονται οὕτως ὡς σχῆμα Γ στὴ βόρεια καὶ τὴ δυτικὴ πλευρὰ μιᾶς ἐπιμήκουσ αὐλῆς, μέσων διαστάσεων 7,50 × 16,50 μ. Ἡ νότια πλευρὰ τῆς κλείνει μὲ τὰ διώροφα δωμάτια τοῦ νεότερου μεντρεσέ, ποῦ εἰσχωροῦν μέσα στὸν ὑπαίθριον χῶρον, καὶ ἡ ἀνατολικὴ μὲ ψηλὸ τοῖο οὐκ ἐπιφραξῆς. Στὴ βορειοανατολικὴ γωνία, σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο ὡς πρὸς τὴ στάθμη τῆς αὐλῆς, βρίσκεται τὸ μεκτέμπ, τοῦ ὁποῦ οὗ ὁ ὄγκος προεξέχει στὴ βόρεια ὀψη (πίν. 19α, γ).

Ἡ προσέλαση στὴν αὐλὴ τοῦ Ἰμαρὲτ γίνεται σήμερα ἀπὸ δύο εἰσόδους, μία κύρια στὸ νότιο καὶ μία δευτερεύουσα στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τοίχου περιφραξῆς. Ἡ διαφορὰ στάθμης μεταξὺ τοῦ δρόμου καὶ τῆς αὐλῆς ποῦ φτά-

1. Τὰ Ἰμαρὲτ ποῦ ὑπάρχουν σήμερα στὴν Ἑλλάδα καὶ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἐλάχιστη σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι προσαρτημένα σὲ τζαμιά καὶ ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν πρώτων ὀθωμανικῶν τύπου **L**, ἢ τύπου τῆς Προύσας, ἢ τζαμιά μὲ *eyvan*, ποῦ λειτουργοῦσαν συγχρόνως ὡς τόποι προσευχῆς, ὡς τόπος συνάθροισης τῶν *derbistan* (*zaviye mosques*) καὶ ὡς κουζίνα γιὰ τοὺς φτωχοὺς. Ὅπως τὸ Ἰμαρὲτ τζαμί ἢ τζαμί τοῦ *Ishak pasā* (1484) στὴ Θεσσαλονίκη, βλ. **M. Kiel**, *Notes on the History of some Turkish Monuments in Thessaloniki and their Founders*, «Balkan Studies» 11 (1970) 135 κ.έ., εἰκ. VI, VII, καὶ **R. Anhegger**, *Beiträge zur osmanischen Baugeschichte III, Moscheen in Saloniki und Serre. Zur Frage der L - Planmoschenn*, «Instanbuler Mitteilungen» 17 (1967) 314 κ.έ., σχ. 1, πίν. 45-46, τὸ Ἰμαρὲτ τοῦ *γαζή* Ἐβρενὸς στὴν Κομοτινὴ (1375-1385), βλ. **M. Kiel**, *Observations on the History of Northern Greece during the Turkish Rule*, *B.S.* 12 (1971) 426-429, εἰκ. IV_a, V, καὶ τὸ τζαμί *Σουλεϊμάν* στὴ Ρόδο (1808), βλ. **S. Eyice**, *Zāviyeler ve zaviyeli camiler* (Τεκέδες καὶ τζαμιά μὲ τεκέδες), «İktisat Fakültesi Mecmuası» 21 (1961) 47, 78 σχ. 54 καὶ **H. Balducci**, *Architettura...*, ὁ.π., 126 κ.έ. Ὡς Ἰμαρὲτ ἀναφέρεται ἀκόμη, λανθασμένα ὁμως, τὸ τζαμί τοῦ *Φαϊκ πασά* στὴν Ἄρτα (1493), βλ. **A. Ὁρλάνδος**, *Τὰ τουρκικὰ κτήρια τῆς Ἄρτης*, *A.B.M.E.* 2 (1936) 201-2, καὶ **Π. Βοκοτόπουλος**, *ΑΔ* 22 (1967) 351, πίν. 256β καὶ *ΑΔ* 23 (1968) 299· *παράβαλε* μὲ **S. Eyice** *Yunanistan'da unutulmuş eski bir Türk eseri*. Ἐνα λησμονημένο καλὸ τουρκικὸ μνημεῖο στὴν Ἑλλάδα) *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* 1/5 (1968) 68 κ.έ. Γιὰ τὸν τύπο **L** βλ. **S. Eyice**, *Zaviyeler...*, ὁ.π., 1-80, καὶ **A. Kur'an**, *The Mosque...*, ὁ.π., 71 κ.έ. Ἐπίσης δὲν ὑπάρχουν σήμερα πληροφορίες καὶ σχέδια γιὰ μεκτέμπ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρον.

νει τὰ δύο μέτρα γεφυρώνεται με πέτρινες σκάλες τοποθετημένες πίσω από τις θύρες εισόδου. Τὸ μεκτέμπ ἔχει ανεξάρτητη πρόσβαση ἀπευθείας ἀπὸ τὸ δρόμο στὸ χῶρο εισόδου τοῦ ποῦ εἶναι κατὰ 20 ἐκ. πὺδ χαμηλά. Μὲ τὴ διάνοιξη τῆς Θ. Πουλίδου τὸ 1934 ἔγιναν ἀρκετὲς τροποποιήσεις στὶς προσβάσεις ὄλων αὐτῶν τῶν χώρων. Κατεδαφίστηκαν ἡ ἀρχικὰ κύρια εἴσοδος τοῦ ἱμαρέτ, ποῦ ἦταν τοποθετημένη κάθετα στὴ σημερινή, καὶ ὁ ἀντίστοιχος προθάλαμὸς τῆς, ποῦ καλυπτόταν μὲ σφαιρικό θόλο καὶ βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ κατεδαφισμένα ἐπίσης σήμερα δωμάτια τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας τοῦ νεότερου μεντρεσέ. Ἡ ἀρχικὴ αὐτὴ διάταξη φαίνεται μάλιστα σὲ φωτογραφία τοῦ 1919¹ (πίν. 15α). Στὴ θέση τους καὶ σὲ συνέχεια τοῦ αὐλότοιχου, μὲ μικρότερο ὅμως πᾶχος ἀπὸ αὐτόν, κτίστηκε νέα τριπλὴ εἴσοδος καὶ στὸ ὑπέρθυρο τῆς μεσαίας θύρας μέσα σὲ μικροῦ βάθους ἐσοχὴ ἐπανατοποθετήθηκε ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (πρόσφατη φωτογραφία πίν. 19β - ἀπὸ τὴν ἴδια γωνία). Ἀργότερα οἱ δύο πλευρικὲς θύρες κλείστηκαν πρόχειρα μὲ ὀπτοπλινθοδομή. Νεότερο ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ πλατύσκαλο τῆς κύριας πρόσβασης κατασκευασμένο μὲ σιδηροδοκοὺς ἀπὸ διπλὰ τοῦ, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς δευτερεύουσας θύρας ποῦ πρέπει ὅμως νὰ ἔγινε σὲ προγενέστερη ἐποχῇ². Μετατροπὲς ἔχουν ἐπίσης γίνεῖ καὶ στὸ χῶρο εισόδου τοῦ μεκτέμπ. Ὁ χῶρος αὐτός, ποῦ ὁ ὄγκος τοῦ προεξέχει τῆς βόρειας ὀψης, ἔχει δεχτεῖ μετατροπές, ὅπως αἰνεῖται ἀπὸ τὴν ξύλινη μονόριχτη στέγη μὲ τὴν ὁποία καλύπτεται, ἀπὸ τὸν κακότεχνο τρόπο ἔνωσής του στὸ δυτικὸ τοῖχο μὲ τὴ μεγάλη αἴθουσα, ἀπὸ τὸ διαταραγμένο τμήμα τῆς τοιχοποιίας στὴ βόρεια ὀψη καὶ ἀπὸ τὴ διακοπὴ τοῦ γείσου ποῦ περιβάλλει τὸ ὑπόλοιπο κτίσμα. Ἡ ἀρχικὴ ὅμως διάταξη δὲν εἶναι ἀναγνωρίσιμη στὴν κατάσταση ποῦ εἶναι σήμερα τὸ κτίσμα³.

Ὁ τρόπος καὶ τὰ ὑλικά δομῆς τῶν χώρων τοῦ ἱμαρέτ εἶναι παρόμοια μὲ τοῦ ὑπόλοιπου συγκροτήματος. Ἐπιπλέον οἱ μεγάλοι χῶροι τοῦ ἱμαρέτ καλύπτονται ὁ καθένας μὲ δύο ὅμοιους χαμηλωμένους σφαιρικοὺς θόλους, με-

1. Ἡ φωτογραφία τῆς 12-2-1919 /KD 10408-5 (πίν. 15α) ἀνήκει στὸ Ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν Γαλλίας καὶ ἀντίγραφό της ὑπάρχει στὸ φωτογραφικὸ ἀρχειο ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τοῦ Σπουδαστηρίου Ἱστορίας Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Α.Π.Θ.

2. Στὰ ὀριζόντια ἀνώφλια τῶν θυρῶν τῆς κυρίας εἴσοδου τοποθετήθηκαν τρεῖς ἢ τέσσερις σιδηροδοκοὶ διπλοῦ ταῦ καὶ στὸ ἀνώφλι τῆς δευτερεύουσας εἴσοδου, τῆς ὁποίας τὸ ἄνοιγμα εἶναι μικρότερο, ὑπάρχουν τρία ξύλινα δοκάρια.

3. Μὲ δυσκολία μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπισκεφτεῖ σήμερα τοὺς χώρους τοῦ μεκτέμπ, καθὼς χρησιμεύουν ὡς ἀποθήκες τῶν γειτονικῶν καταστημάτων καὶ εἶναι γεμάτοι μὲ μικροαντικείμενα. Γιὰ νὰ ἀναγνωριστεῖ ἐπιπλέον ἡ διάταξί τους ἀπαιτοῦνται διερευνητικὲς τομές. Πάντως οἱ ἀλλαγές ποῦ ἔγιναν στὸ μεκτέμπ πρέπει νὰ εἶναι χρονολογικὰ οἱ παλαιότερες.

γαλύτερης ὁμως διαμέτρου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ παρουσίαζαν ἐντονότερα στατικά προβλήματα καὶ γι' αὐτὸ στὴ γένεση τῶν κοινῶν μεταξύ τους τόξων τοποθετήθηκαν μεγάλης διατομῆς μεταλλικοί ἐλκυστήρες ποὺ τὰ δύο ἄκρα τους διαπερνοῦσαν τοὺς ἐγκάρσιους τοίχους καὶ προεξείχαν στὶς ὄψεις, κοντραρίζονταν δὲ μὲ μεταλλικὲς λάμες παραστῆς σὲ σχισμὲς τοῦ ἐλκυστήρα.

Ἔστω οἱ προσβάσεις τῶν τεσσάρων ἐπιμέρους χώρων τοῦ Ἰμαρέτ γίνονται ἀπὸ τὴν αὐλή¹. Οἱ εἰσοδοὶ ἐδῶ ἔχουν τοξωτὸ ὑπέρθυρο κατασκευασμένο ἀπὸ ἀκτινωτὰ διατεταγμένους λίθους καὶ μονολιθικὰ πλαίσια. Φράσσονται μὲ δίφυλλες θύρες, τῶν ὁποίων ἡ πάνω ἀπόληξη ἀκολουθεῖ τὴν καμπύλη τοῦ ὑπέρθυρου. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ βρίσκονται σὲ σειρὰ τρεῖς χώροι μὲ διαδοχικὴ αὔξηση τοῦ πλάτους τους εἰς βάρος τοῦ ὑπαίθριου χώρου². Τὰ δάπεδα τῶν χώρων αὐτῶν, ὅπως καὶ τῆς αὐλῆς, ἔχουν ἐπίστραση μὲ ἀκανόνιστες πλάκες. Ὁ βορειότερος χώρος ἔχει εἴσοδο στὴν ἀποτιμημένη νοτιοανατολικὴ γωνία. Ἐσωτερικὰ ὑποδιαιρεῖται σὲ δύο τμήματα, τὸ χῶρο ἐγκαταστάσεων μὲ τοὺς νεότερους κτιστοὺς φούρνους καὶ τὸ χῶρο ἐργασίας καὶ κίνησης. Αὐτὴ ἡ λειτουργικὴ ὑποδιάρθρωση ὀντιστοιχεῖ καὶ σὲ διαφοροποιήσεις στὴν κάλυψη, ποὺ πραγματοποιεῖται τοῦ πρώτου μὲ δύο μοναστηριακοὺς καὶ τοῦ δευτέρου μὲ δύο σφαιρικοὺς θόλους. Ὁ δεῦτερος σὲ συνέχειε χώρος, ποὺ εἶναι μικροτέρων διαστάσεων, ἔχει εἴσοδο πάλι στὴν ἀποτιμημένη νοτιοανατολικὴ γωνία καὶ χρησίμευε, ὅπως ἀναφέρεται στὴν πρόχειρη μεταλλικὴ πινακίδα τοποθετημένη στὸ ὑπέρθυρό της, ὡς: εἴσοδος μαγειρείου طبخ دخول. Ἀργότερα γιὰ τὴν καλύτερη ἐξυπηρέτηση τοῦ χώρου, τὸ βορειότερο παράθυρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου διανοίχτηκε³ καὶ μετατράπηκε σὲ θύρα γιὰ νὰ χρησιμεύσει, ὅπως ἀναφέρεται πάλι σὲ ἀντίστοιχη μεταλλικὴ πινακίδα, ὡς: ἐξοδος μαγειρείου, طبخ خرج. Ἐσωτερικὰ ὑποδιαιρεῖται πάλι σὲ δύο τμήματα, τὸ χῶρο τῶν ἐγκαταστάσεων μὲ τὰ νεότερα κτιστὰ καζάνια καὶ τὸ χῶρο ἐργασίας καὶ κυκλοφορίας. Τὸ πρῶτο καλύπτεται μὲ καμάρα καὶ τὸ δεύτερο μὲ δύο σφαιρικοὺς θόλους, ἐνῶ στὴ στέγη ἔχει προστεθεῖ ὀγκώδης καὶ κακότεχνη καμινάδα. Οἱ δύο αὐτοὶ χώροι τοῦ Ἰμαρέτ, τὸ μα-

1. Κατὰ μήκος τῆς δυτικῆς καὶ νότιας πλευρᾶς τῆς αὐλῆς προστέθηκε πρόχειρο στέγαστρο ποὺ στηριζόταν στὸν τοίχο, τὸ ὁποῖο σήμερα ἔχει καταστραφεί.

2. Τὰ Ἰμαρέτ ἀποτελοῦνταν συνήθως ἀπὸ τὴν κουζίνα, τὸ χῶρο τῶν φούρνων καὶ τὸν ἀποθηκευτικὸ χῶρο. Πολλὲς φορές ὑπῆρχε ἐπιπλέον χῶρος ἐστίασεως γιὰ ὁμαδικὰ γεύματα μὲ ἐπέκταση σὲ αὐλὴ τοὺς καλοκαιρινούς μῆνες, βλ. G. Goodwin, A History... ὁ.π., σ. 69, σχ. 62, σ. 125, σ. 146, σχ. 135, σ. 148, σ. 217, σχ. 208, σ. 220.

3. Ἡ διάταξη αὐτὴ φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὰ κατακόρυφα μαρμάρινα πλαίσια τοῦ ἀρχικοῦ παραθύρου, τὰ ὁποῖα παραμένουν στὴ θέση τους.

γειρείο και οι φουρνοι επικοινωνούσαν μεταξύ τους με μεγάλο τοξωτό άνοιγμα, το οποίο κλείστηκε πιθανώς όταν άνοιχτηκε ή έξοδος του μαγειρείου. Θά πρέπει άρχικά να υπήρχε συνεχής πορεία κίνησης από τον ένα χώρο στον άλλο. Ο τρίτος σε συνέχεια ορθογώνιος χώρος με είσοδο στη νότια άκρη του ανατολικού τοίχου προς την αλλη φέρει πινακίδα με την επιγραφή: άποθήκη τροφίμων $\text{آ} \text{ب} \text{ج} \text{د}$ (πίν. 14β). Φαίνεται πιθανό ο χώρος αυτός να χρησίμευε άρχικά ως χώρος συνεστίασης και μόνο άργότερα να μετατράπηκε σε άποθήκη, όταν γινόταν άπλως διανομή φαγητού, το οποίο οί φτωχοί δέν τó έτρωγαν πιά στους χώρους του ιμαρέτ. Ο μεγάλος αλλά άρκετά σκοτεινός αυτός χώρος, ό όποιος μάλιστα δέν έχει τζάκι, καλύπτεται με δύο μεγάλους σφαιρικούς θόλους¹. Στη βόρεια πλευρά της αλλης ύπάρχει άποθηκευτικός χώρος όπου φυλάγονταν τά τρόφιμα μέσα σε κιοούπια μισοβυθισμένα μέσα στο χώμα για διατήρηση της ύγρασίας². Καλύπτεται με καμάρα και τó έλεύθερο ύψος του είναι μόλις 2,40 μ. Μεταξύ του τελευταίου αυτού άποθηκευτικού χώρου και του μαγειρείου σχηματίζεται διάδρομος πλάτους 1,10 μ. πού καταλήγει σε μικρό χώρο ύγιεινης και καλύπτεται με καμάρα. Άξιοσημείωτη πάλι είναι ή διαφοροποίηση στην κάλυψη των δύο τελευταίων αυτών χώρων, οί όποιοι δέχονται όροφο και γίνεται με καμάρα άντι τρούλο.

Τό μεκτέμπ έχει στην πρώτη στάθμη μόνο έναν προθάλαμο, όπου στη βόρεια πλευρά του ύπάρχει ξύλινη σκάλα άνόδου στον όροφο, ή όποία στηρίζεται πάνω σε ύπολειμματα της άρχικής πέτρινης και στη δυτική πλευρά του βρίσκονται δύο άποχωρητήρια, πρόχειρα χωρισμένα. Σε δεύτερο επίπεδο πάνω από τó χώρο εισόδου επαναλαμβάνεται ένας παρόμοιος προθάλαμος για τή μεγάλη αίθουσα, ό όποιος φέρει ξύλινο δάπεδο και καλύπτεται με μονόριχτη ξύλινη στέγη. Η μεγάλη αίθουσα, διαστάσεων 5,50×6,20 μ., όπου γινόταν ή έκπαίδευση των μικρών μαθητών, έχει τó τυπικό τετράγωνο σχήμα παρομοίων κτισμάτων, τó όποιο έξυπηρετούσε τόν τρόπο διδασκαλίας³. Η αίθουσα, της όποίας τó άνοιγμα εισόδου έχει διευρυνθεί σε ύψος,

1. Για ιμαρέτ με ιδιαίτερα μεγάλο άποθηκευτικό χώρο χωρίς μάλιστα χώρο συνεστίασης, βλ. G. G o o d w i n, A History..., ό.π., 148.

2. Σήμερα ύπάρχουν στον άποθηκευτικό χώρο δεκατρία πυθάρια τοποθετημένα περιμετρικά στους τοίχους και ένα άκόμα, πού έχει μεταφερθεί στο νεότερο μεντρεσέ. Η πρόχειρη επιγραφή πού βρισκόταν στο ύπέρθυρο του χώρου αυτού έχει χαθεί, διακρίνονται όμως άκόμα τά ίχνη της στο σοβά.

3. Τά μεκτέμπ βρίσκονται συνήθως σε όροφο πάνω από sebil και άποτελούνται από μιά τετράγωνη θολωτή αίθουσα με τζάκι· πολλές φορές έχουν προθάλαμο με άποχωρητήρια στη μία γωνία, χωριστή αλλη και άνεξάρτητη πρόσβαση, βλ. παραδείγματα, Ö. A k s o y, Osmanlı devri İstanbul sibyan mektepleri üzerine bir inceleme (Μιά λεπτομερής έξέταση των «σχολείων για άγόρια» στην Κωνσταντινούπολη τήν όθωμανική περίοδο), İstanbul 1968, 130, 133, 137, 140, 143, 159, G. G o o d w i n, A History...

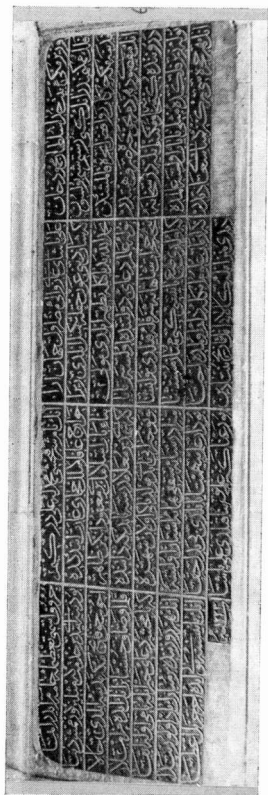

α. Γενική άποψη τοῦ Külliye ἀπὸ τὸ λιμάνι

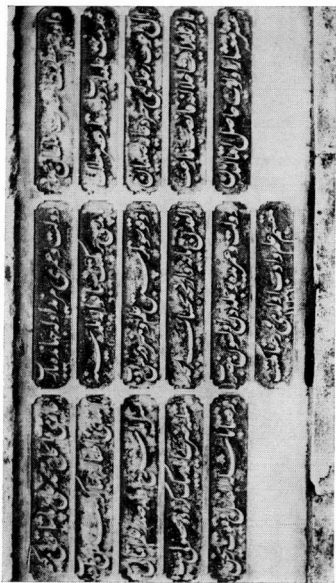

β. Γενική άποψη τοῦ Külliye. Ἀντικὴ ὄψη

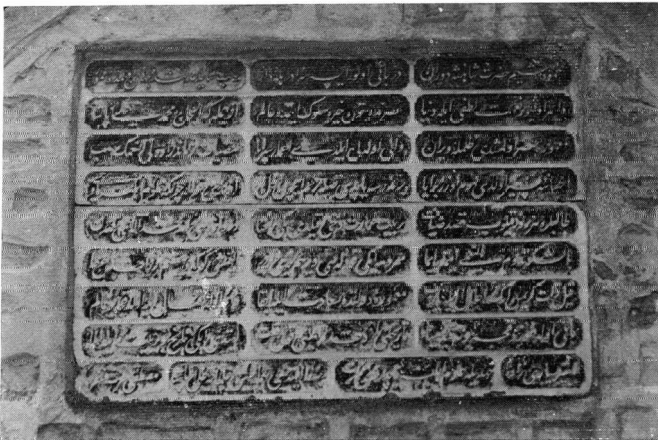
α. Κτιητοική έπιγραφή του πρώτου μεντροσέ

β. Κτιητοική έπιγραφή του μετέμει

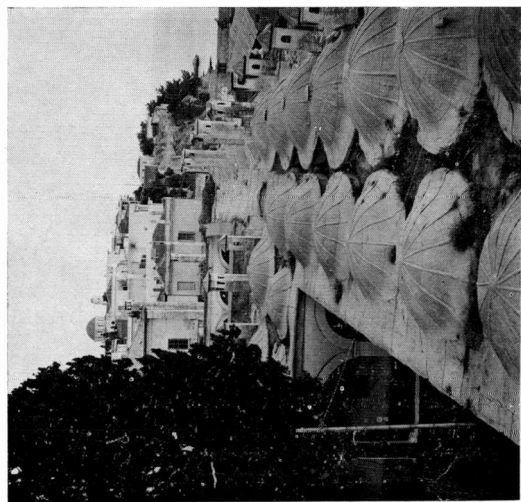
α. Κτητορική επιγραφή του δεύτερου μεντρεσέ

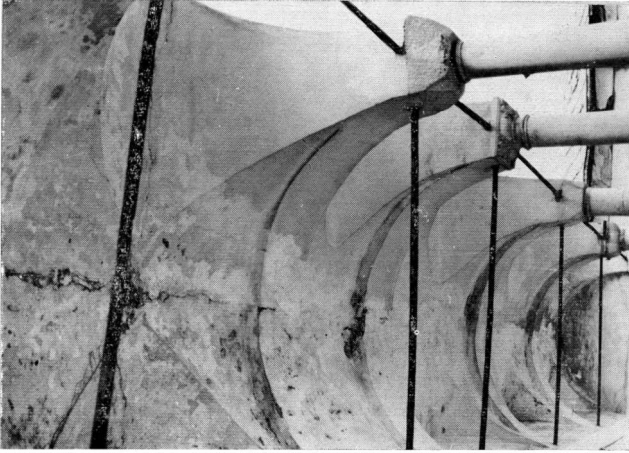
β. Κτητορική επιγραφή του ἱμαρέτ

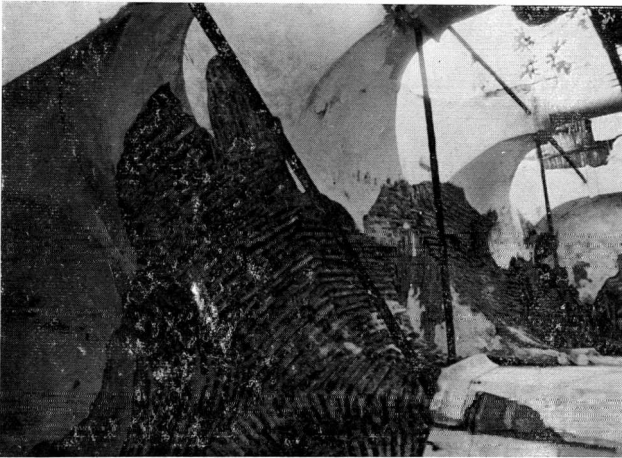
β. Αποψη της αλλής των ἄγρων χώρων

α. Γενική ἀποψη τῶν θόλων

β. Πρώτος μεντροσές, 'Η στοά της Β' στάθμης

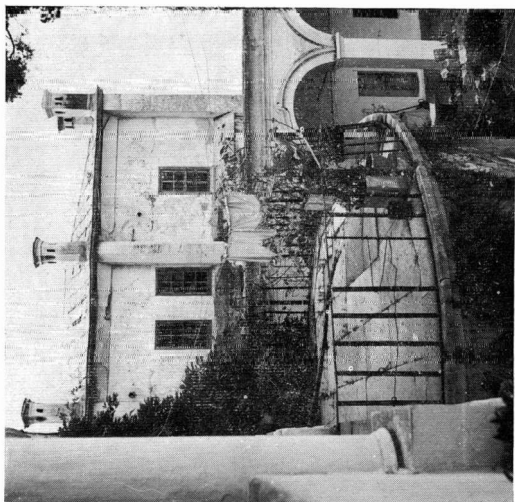
α. Λεπτομέρεια κατασκευής θόλου

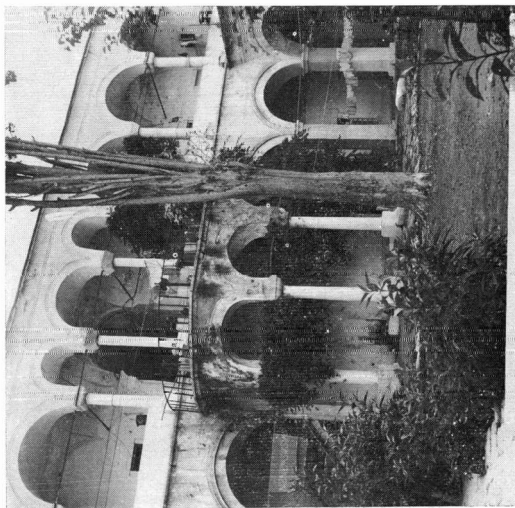
α. Ανατολική όψη από την οδό Πουλίδου

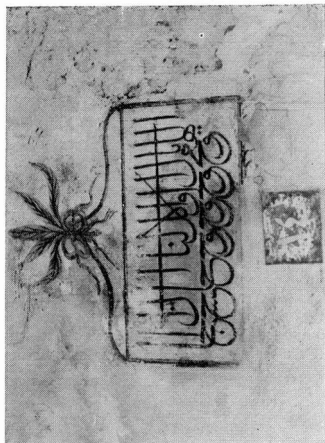
β. Πρώτος μεντερσές. 'Η κύρια είσοδος

β. Πρώτος μεντερές. Ἡ βεράνα τῆς Β' στάβλῆς
καὶ ἡ βρύση ὄψι τῶν γυαφείων (πίσω)

α. Πρώτος μεντερές. Ἡ ἀνατολική πλευρὰ τῶν δωματίων
καὶ τῆς δεξαμενῆς

γ. Πρώτος μεντρσές. Ἡ ἐπιγραφή στοῦ δαπέδου τοῦ βορειότερου δωματίου τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας στή Β' στάθμη

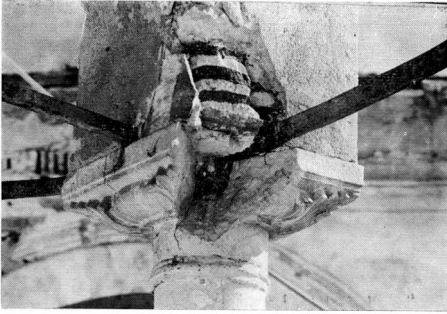
δ. Πρώτος μεντρσές. Ἡ ἐπιγραφή στοῦ μέτωπο τῆς στοῦς

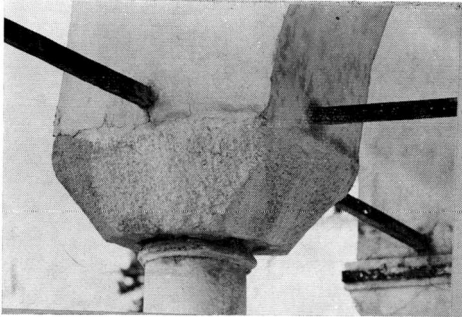
α. Πρώτος μεντρσές. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ δωματίου τοῦ πύθων καθηγητῆ

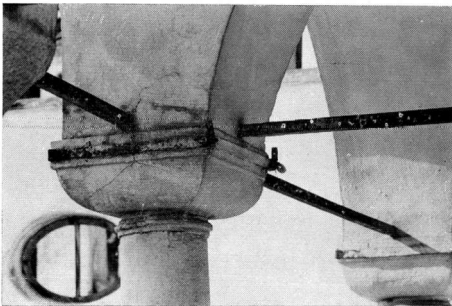
β. Πρώτος μεντρσές. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ χώρου τῆς γυμνασθείας

α. Πρώτος μεντρεσές. Κιονόκρανο.
Διακρίνεται ο τρόπος σύνδεσης των έλκυστήρων

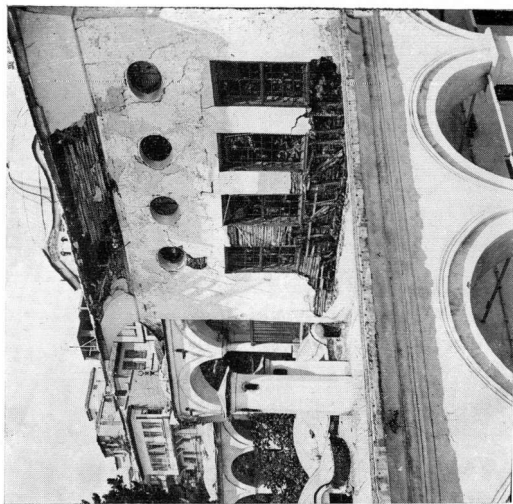

β. Πρώτος μεντρεσές.
Κιονόκρανο τής στοᾶς στή Β' στάθμη

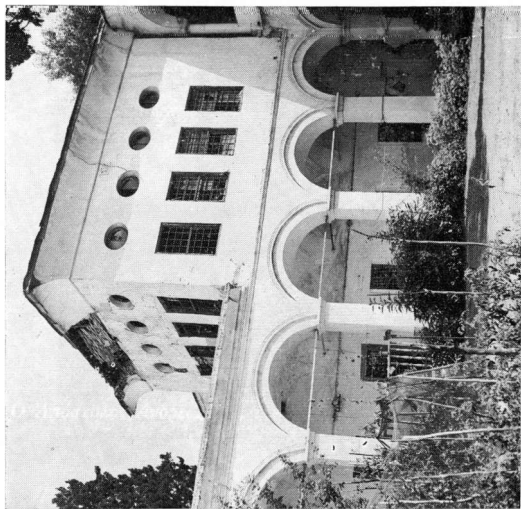

γ. Πρώτος μεντρεσές.
Κιονόκρανο τής στοᾶς στή Β' στάθμη

β. Τὸ νεότερο dersbane τὸ 1969. Διπλιζή ὄψη

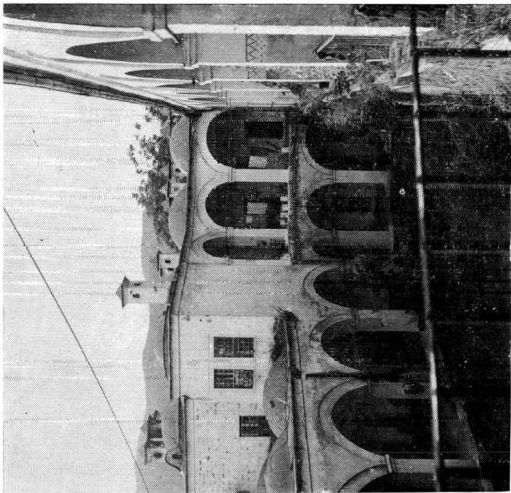
α. Τὸ νεότερο dersbane τὸ 1969. Νότια ὄψη

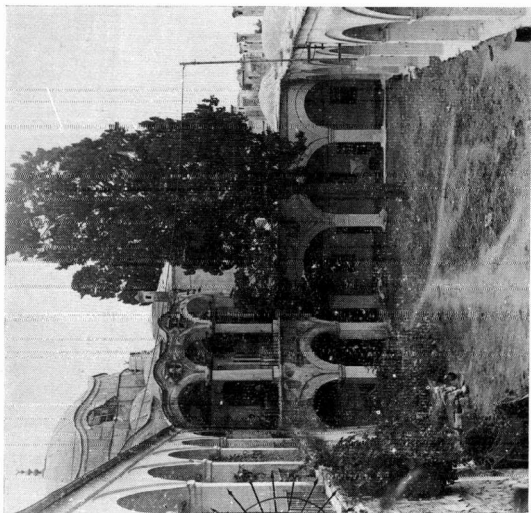
α. Τὸ μιχράμπ τοῦ νεότερου dersehane τὸ 1980

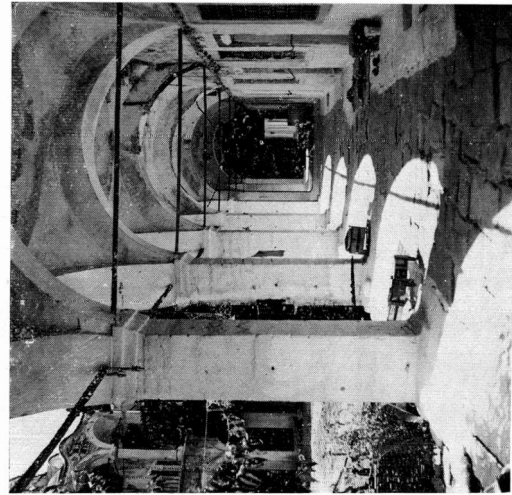
β. Τὸ νεότερο dersehane τὸ 1980

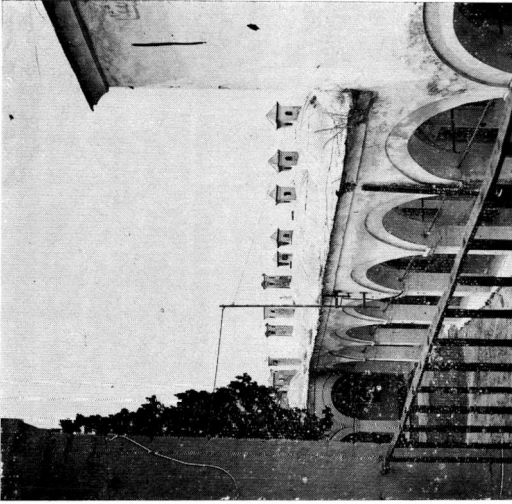
β. Δεύτερος μεντεσές.
'Η φόρεα πτέρυγα τῶν δωματίων ἀπὸ τῆν αὐλή

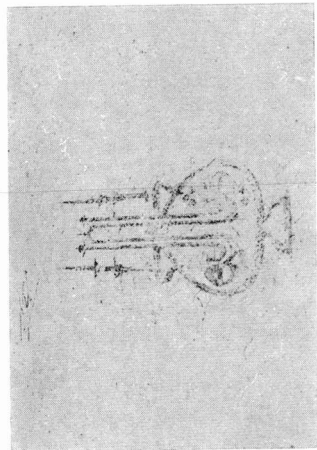
α. Δεύτερος μεντεσές.
'Η νότια πτέρυγα τῶν δωματίων ἀπὸ τῆν αὐλή

α. Δεύτερος μεντροσές. Η σιτά τής δυτικῆς πέζοργας

β. Δεύτερος μεντροσές.
"Αποψη τής δυτικῆς πέζοργας τῶν δωματίων

α. Δεύτερος μεντερσής. Διακοσμητικό μοτίβο

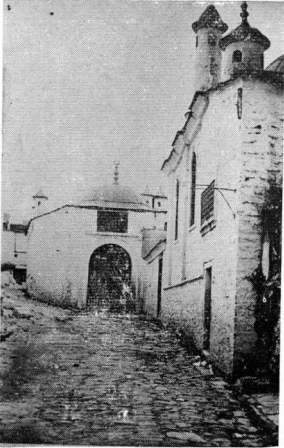
β. Ίμακτ. Ή έπιγραφή τής άποθήκης τών τροφίμων

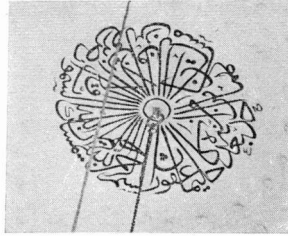
γ. Ή έπιγραφή τών Γραφείων τού Ίμακτ

δ. Ή έπιγραφή τού δωματίου τού διεθυντή

α. Κόγια είσοδος του ἱμαρέτ (ΚΑ 1919)

β. Dershane. Ἡ ἐπιγραφή στὸ θόλο

γ. Παρατεταμένη ἐπιγραφή

α. Δεύτερος μεντροσές. Τὰ ἀνοίγματα τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας τῶν δωματίων ἀπὸ τῆ στοὰ

β. Λεπτομέρεια κατασκευῆς θόλου καὶ ἀνοίγματος

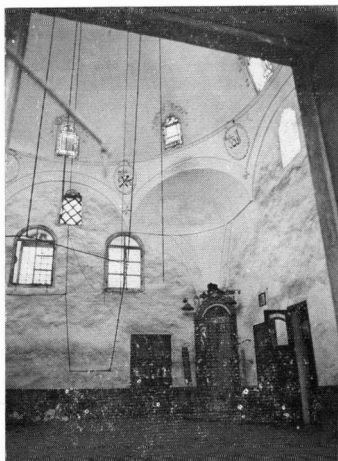

α. Δεύτερος μεντρεσές. Ἡ ἀνατολική ὄψη μετὸ κώγιο dershane καὶ τὰ μεταγενέστερα καταστήματα ἀπὸ τὴν ὁδὸ Πουλίδου

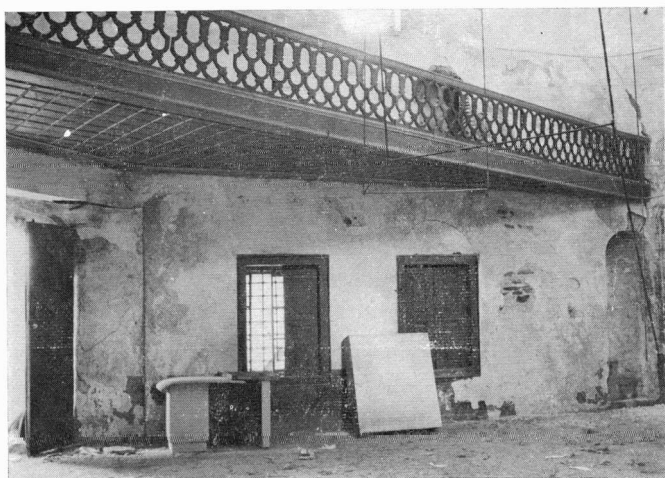

β. Το κώγιο dershane

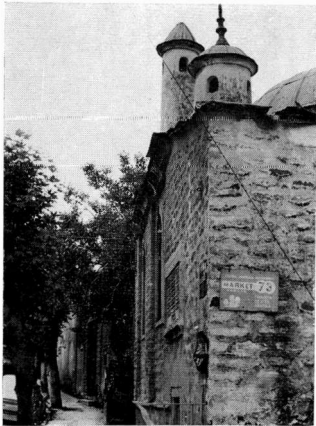
α. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ dersehane - Τὸ μιχράμπ

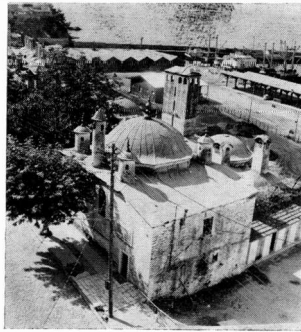
β. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ dersehane

α. Ἀποψη τοῦ μεκτέμπ ἀπὸ τὴν ὁδὸ Πουλίδου

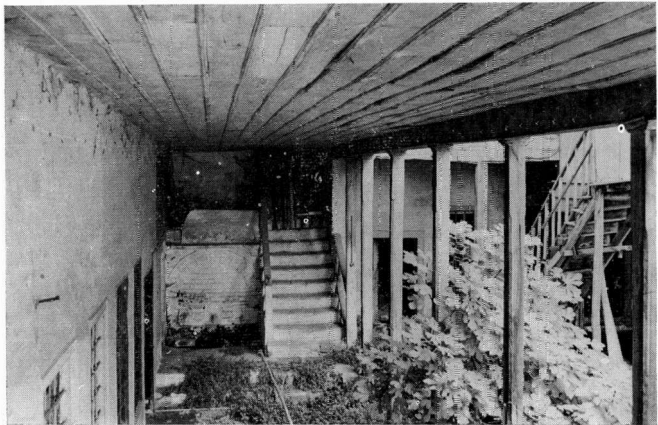
β. Τὸ μεκτέμπ καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ ἱμαρέτ
(πίσω)

γ. Ἀποψη τοῦ μεκτέμπ καὶ τοῦ
ἱμαρέτ

α. Ἡ δυτικὴ ὄψη τῶν Γραφείων τοῦ Ξενοῦ

β. Ἀποψη τῆς αὐλῆς τῶν Γραφείων τοῦ Ξενοῦ

γ. Τὸ χαγιάτι-διάδρομος τῶν Γραφείων καὶ ἡ ἐπιγραφή

δταν ὑπερυψώθηκε τὸ ξύλινο πιά δάπεδο, στηρίζεται πάνω στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ χώρου τῶν φούρνων καὶ στοὺς τοίχους τῆς ἀποθήκης. Καλύπτεται μὲ μεγάλο σφαιρικὸ θόλο, τοῦ ὁποῖου τὰ φορτία μεταφέρονται στοὺς τοίχους μέσω τεσσάρων σφαιρικῶν τριγῶνων. Στὶς γωνίες τῆς στέγης ὑπάρχουν τέσσερις πυργίσκοι¹, περισσότερο ψηλοὶ καὶ λεπτοὶ ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους τοῦ μεστζίτ μὲ αλεμ στὴν κορυφή τους παρόμοια μὲ αὐτὸ τοῦ μεγάλου θόλου. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς μεγάλης αἴθουσας κατασκευάστηκαν ξύλινα πρόχειρα χωρίσματα γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν τῆς οἰκογένειας ποὺ κατοικοῦσε ἐδῶ μέχρι τὸ 1975 περίπου. Ἀκόμα κατεδαφίστηκε τὸ τζάκι ποὺ ὑπῆρχε στὸ μέσο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἀλλὰ στὴ στέγη ὑψώνεται ἀκόμα ἡ καμινάδα του.

Ἅλλοι οἱ χώροι τοῦ Ἱμαρὲτ φωτίζονται μὲ παράθυρα ποὺ ἀνοίγονται στὶς ὄψεις πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ αὐλή. Οἱ δύο ἀκραῖοι χώροι τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εἶχαν ἀπὸ ἓνα παράθυρο καὶ ὁ μεσαῖος εἶχε σὲ ἀρχικὴ φάση δύο. Ὁ ἀποθηκευτικὸς χώρος τῆς βόρειας πλευρᾶς ἔχει δύο μικρὰ ἀνοίγματα μὲ σιδεριᾶς μόνο, χωρὶς κουφώματα, γιὰ νὰ ὑπάρχει συνεχῆς ἀερισμὸς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πλευρικὰ αὐτὰ παράθυρα στὸ βόρειο καὶ νότιο μέρος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὑπάρχει ἐπιπλέον σὲ κάθε θόλο καὶ ἀπὸ ἓνα μικρὸ φωτιστικὸ ἀνοίγμα (πίν. 16β). Τὸ μεκτέμπ φωτιζόταν ἀρχικὰ μὲ ἕξι ὀρθογώνια παράθυρα, ἀπὸ τρία στὴ δυτικὴ καὶ νότια ὄψη.

Τὸ Ἱμαρὲτ, ἀπομονωμένο ἀπὸ τὸν περίγυρό του, δὲν εἶχε στὴν πρώτη περίοδο καθόλου ἀνοίγματα στὶς ἐξωτερικὲς του ὄψεις. Ἡ δυτικὴ ὄψη πρὸς τὸ λιμάνι, μπροστὰ ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχει ἐξώστης ἄνισου πλάτους σὲ συνέχεια τοῦ ἐξώστη τοῦ νεότερου μεντρεσὲ καὶ μέχρι τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς ἀντιστηρίξεως, διασκεδάζεται μὲ τὶς παραστάδες στὴν προέκταση τῶν διαχωριστικῶν τοίχων, καθὼς καὶ μὲ τὸ τεταρτοκυκλικῆς διατομῆς γείσο. Τὰ τέσσερα παράθυρα, ποὺ εἶναι τοποθετημένα ἀνὰ ἓνα σὲ κάθε μεσοδιάστημα μεταξὺ τῶν παραστάδων καὶ ἀντιστοιχοῦν ἀπὸ ἓνα σὲ καθένα ἀπὸ τοὺς ἀκραίους χώρους καὶ δύο στὸ μεσαῖο, εἶναι νεότερα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν πρόχειρη διάνοιξή τους, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ ποὺ φωτίζει τὸν ὄψον τῶν φούρνων, τοῦ ὁποῖου τὸ ἀνοίγμα ἔχει κάπως περιοριστεῖ. Ἡ ἀνατολικὴ ὄψη, ποὺ ἔχει ὑποστῆ καὶ τὶς περισσότερες ἐπεμβάσεις, εἶναι ὀργανωμένη σὲ δύο ἐπιμέρους τμήματα ποὺ ἀποτελοῦνται τὸ ἓνα ὑπὸ τὸ μεκτέμπ καὶ τὸ ἄλλο σὲ συνέχεια τοῦ πρώτου ἀπὸ τὸν τοῖχο περιφραξῆς. Ὅλα τὰ ἀνοίγματα τῆς ὄψης

δ.π., 77, σ. 217, σχ. 208, 297 σχ. 287, καὶ M. S ö z e n, Türk..., δ.π., σ. 68, σχ. 162, σ. 315, σχ. 730. Ἐπιπλέον γιὰ τὸν τρόπο λειτουργίας τους βλ. E. W. L a n e, Manners..., δ.π., 61-64, καὶ H.A.R. G i b b - H. B o w e n, δ.π., τ. 1_β, σ. 140 κ.έ.

1. Ὁ καθένος ἀπὸ τοὺς πυργίσκους φέρει περιμετρικὰ ἀπὸ τέσσερις μικρὲς ὀπὲς ἐξαερισμοῦ.

αυτής είναι επίσης μεταγενέστερα. Τα δύο τοξωτά παράθυρα του μεκτέμπ στο μεσοδιάστημα των τριών παραστάδων είναι νεότερα διαφορετικής κατασκευής, διαστάσεων και μορφής των παραθύρων των άλλων ἔψων. Ο τοίχος περιφράξεως που διακόπτεται από τις δύο νεότερες εισόδους έχει πάνω από την τριπλή κύρια πρόσβαση επίστεψη που διαγράφεται κλιμακωτά με καμπυλωμένες τις γωνίες και κορυφώνεται στον ἄξονα της κεντρικής θύρας σε ἀσύμμετρη διάταξη. Ἡ διαμόρφωση αὐτή διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀρχική που γινόταν με μιὰ μόνο τοξωτὴ ὑπερύψωση πάνω ἀπὸ τὴν κύρια εἴσοδο. Συναντιέται κι ἐδῶ ἡ ἴδια ἀντίληψη ἐνσωμάτωσης τῆς καμπύλης ὅπως καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ συγκροτήματος. Στὴ βόρεια ὄψη τοῦ μεκτέμπ¹ ἔχουν ἀνοιχτεῖ πρόσχειρα δύο παράθυρα σὲ ἀσύμμετρη μεταξύ τους διάταξη, που φωτίζουν τὸν προθάλαμο στὶς δύο στάθμες του. Δύο ἀκόμη μικρὰ παράθυρα ἔχουν ἀνοιχτεῖ στὴ δυτικὴ ὄψη του, που φωτίζουν ἀνὰ ἓνα τὰ ἀποχωρητήρια τοῦ ἴσογειου καὶ ἐπιπλέον ἓνα τρίτο τὸν προθάλαμο τοῦ δρόφου.

Ἡ κατάσταση στὴν ὁποία διατηροῦνται καὶ αὐτὰ τὰ κτίσματα εἶναι παρόμοια με τῶν ὑπολοίπων.

δ. Τὰ γραφεῖα τῆς διεύθυνσης

Σὲ ἐπαφή με τμῆμα τῆς νότιας ὄψης τοῦ παλαιότερου μεντρεσὲ καὶ τῆς ἀνατολικῆς τῶν ὕψων χώρων τοῦ συγκροτήματος κτίστηκαν τὰ «Γραφεῖα τοῦ Ἰμαρέτ», ὅπως σημειώνεται με ἑλληνικὰ στοιχεῖα σὲ πρόσχειρη μεταλλικὴ ἐπιγραφή τοποθετημένη στὴν καλοσχηματισμένη μικρὴ ἔσοχὴ πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο τῆς κυρίας εἰσόδου. Στὴν ἴδια πινακίδα ἀπὸ πάνω ἀναγράφεται με παλιὰ τουρκικὴ γραφὴ: Διεύθυνση τοῦ ἀγαθοεργοῦ Ἰμαρέτ-imarēt-i hay-tiye dairesi, ἐνῶ ἀπὸ προγενέστερη γραφὴ διακρίνονται ἀκόμα οἱ λέξεις «Διεύθυνσις Αἰγυπτιακῶν Βασιλικῶν Βακουφίων» (πίν. 14γ).

Τὰ γραφεῖα πρέπει νὰ κτίστηκαν τὴν ἐποχὴ που στέλνεται ὁ πρῶτος müdür ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο², δηλαδὴ λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα καὶ σχεδὸν τὸν ἴδιο χρόνον που κατασκευάστηκε τὸ δεύτερο μεσετζιτ με τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ὁμοιότητες στὴν κατασκευή. Οἱ χώροι τῆς διεύθυνσης ἀναπτύσσονται σὲ σχῆμα Γ στὴ βόρεια καὶ ἀνατολικὴ πλευρὰ μιᾶς τραπεζοειδοῦς αὐλῆς μέσων διαστάσεων 10,00 × 12,50 μ. σὲ δύο ἐπίπεδα με χαλιὰτι μπροστά τους, ἐνῶ οἱ δύο ἄλλες πλευρὲς τῆς περιφράζονται με πέτρινο τοῖχο που φτάνει μέχρι τὸ ὕψος τοῦ δρόφου. Ἀργότερα μέσα στὴν αὐλὴ πάνω στὸ νότιο

1. Τμῆμα τῆς κρύβεται πίσω ἀπὸ πρόσχειρα γειτονικὰ κτίσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα αὐτὸ που βρισκόταν δίπλα στὸ δρόμο ἔχει κατεδαφιστεῖ. Διακρίνονται ἀκόμα τὰ ἴχνη τῆς δίριχτης στέγης του πάνω στὸ σοβὰ.

2. Βλ. παραπάνω, σ. 208, σὴμ. 7.

καὶ δυτικὸ τοίχου τῆς περίφραξης καὶ σὲ ἐπαφῇ μὲ τὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τῶν γραφείων καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς κτίστηκε πρόχειρη ξύλινη κατασκευὴ, ὑπερψωμένη κατὰ 4,00 μ. (πίν. 20α) ἀπὸ τὸ ἔδαφος, ποὺ χρησίμευε τὰ τελευταῖα χρόνια ὡς κατοικία τοῦ φύλσκα¹. Ἡ κύρια πρόσβαση στοὺς χώρους τῆς διεύθυνσης γίνεται ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ὄψη στὸ δεύτερο ἐπίπεδο, ἐνῶ μιὰ δεύτερη εἰσόδος στὸ μέσο τοῦ νότιου τοίχου ὀδηγοῦσε ἄλλοτε, ἀπὸ ἓνα δευτερεύοντα δρόμο, στὴν αὐλῆ. Ἀλλαγές στὴ ρυμοτομία τῆς περιοχῆς ἔχουν ἀποκλείσει ἐδῶ καὶ ἀρκετὸ καιρὸ τὴ δυνατότητα λειτουργίας αὐτῆς τῆς εἰσόδου².

Τὰ γραφεῖα καλύπτονται μὲ τετράριχτη ξύλινη στέγη ποὺ παρακολουθεῖ τὸ σχῆμα τῆς κάτοψης καὶ ἐπενδύεται μὲ μολυβδόφυλλα. Οἱ τοῖχοι τοῦ ἰσογείου εἶναι κτισμένοι κατὰ τὸ συνήθη τρόπο δόμησης τῶν σπιτιῶν τῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀπὸ ἀργολιθοδομῆ μὲ χατίλια, πάχους 0,80 μ., καὶ τοῦ ὀρόφου μὲ τσατμά καὶ φέρουν ὄλοι ἐπίχρισμα. Ἀπὸ ἀργολιθοδομῆ εἶναι ἐπίσης κατασκευασμένος καὶ ὁ ἐξωτερικὸς τοίχος τοῦ ὀρόφου πρὸς τὸ δρόμο καὶ οἱ ἀρμοὶ καλύπτονται μὲ παχὺ στρώμα κονιάματος ποὺ ἀφήνει ἐμφανῆ μικρὰ μέρη τῆς πέτρας. Καμπυλωμένα γεῖσα κατασκευασμένα ἀπὸ μπαγδατὶ περιτρέχουν τὸ κτίσμα, καὶ τὸ γεῖσο μόνο τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου πρὸς τὸ δρόμο σχηματίζεται μὲ λίθους κατὰ τὸ ἐκφορικὸ σύστημα. Τὰ ἐγκάρσια δοκάρια τοῦ πατώματος καὶ τῆς στέγης στηρίζονται ἀντίστοιχα

1. Τὸ κτίσμα αὐτὸ ἀπλὸ σὲ διάταξη ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς χώρους σὲ σειρὰ μὲ διάδρομο μπροστά τους. Εἶναι κατασκευασμένο μὲ μπαγδατὶ καὶ καλύπτεται μὲ ξύλινη στέγη ἐπενδυμένη σήμερα μὲ γαλλικὰ κεραμίδια. Δὲν εἶναι γνωστὴ πάντως ἡ χρῆση ποὺ εἶχε τὸν πρῶτο καιρὸ, δηλαδὴ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα. Πρόσφατες μετασκευές (≈ 1950) ἔγιναν στὰ ἀνοίγματα τῆς δυτικῆς καὶ νότιας ὄψης.

² Ἀκουμπισμένη πρόχειρα σὲ ἓνα παράθυρο τοῦ κτίσματος αὐτοῦ βρέθηκε μία μαρμαρινὴ πλάκα μὲ ἐπιγραφή (πίν. 15γ), τῆς ὁποίας δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ τόπος προέλευσης. Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ διαβάστηκε ἀπὸ τὸν Ali Alparslan:

صاحب الخيرات صدر اسبق احمد رشيد پاشا
اهدای ابريق احاسرگان سلحدار
احمد نوری آقا تسلیم قواله و مدير
مناطق جزيره طاشوز [هو]شکر
۱۳[۴]۷

Ἄ Ἰδρυτῆς τοῦ ἀφιερώματος, ὁ προηγούμενος sadr Ahmet Resit pasás

.....(;))

ὁ Ahmet Nuri ágás, ὁ mütesellim τῆς Καβάλας καὶ διεθυντῆς
Εὐχαριστίες. Ἄ muhafiz τοῦ νησιοῦ Θάσου, ἔτος (1928;) E13[4]7.

2. Τὸ ἀνώφλι τῆς θύρας αὐτῆς ἔχει ἐνισχυθεῖ μὲ σιδηροδοκὸ καὶ ξύλινα δοκάρια. Οἱ ἐνισχύσεις αὐτὲς πρέπει νὰ ἔγιναν, ὅταν κατασκευάστηκε τὸ νέο κτίμα ποὺ κατέλαβε τὴν αὐλῆ.

στούς πέτρινους τοίχους του ίσογειου και στους τοίχους από τσατμά του όρφου, καθώς και στά έντεκα ξύλινα ύποστυλώματα του χαγιατιού, διατομής 20×20 εκ. που έκτείνονται στά δύο επίπεδα. Τά ύποστυλώματα του χαγιατιού στον όροφο έχουν επιπλέον τόξα από σιγμοειδείς καμπύλες με επίπεδο τό μεσαίο τμήμα τους, τά όποια είναι κατασκευασμένα από μαγαδατί. Μεταξύ τών στηριγμάτων ύπάρχει στηθαίο από μικρά ξύλινα κολονάκια.

Όλοι οί χώροι του ίσογειού βλέπουν στό χαγιατί. Κατά μήκος τής βόρειας πλευράς έκτείνεται επιμήκης χώρος (4,50×12,30 μ.), που άργότερα ύποδιαιρέθηκε με ξυλότοιχο σε δύο άνισα μέρη και έχει στά δύο άκρα του από μία δίφυλλη θύρα εισόδου. Στην ανατολική πλευρά ύπάρχουν άλλα δύο δωμάτια, ενώ τή βορειο ανατολική γωνία καταλαμβάνουν οί ύγροι χώροι με τά δύο άποχωρητήρια¹ που λειτουργούν μέσω κοινού προθαλάμου, καθώς και στη συνέχεια ή μικρή δεξαμενή νερού. Δίπλα τους βρίσκεται ξύλινη σκάλα άνόδου που συνδέει τά δύο επίπεδα.

Στόν όροφο έχουν σημειωθεί αρκετές άλλαγές που τοποθετούνται τή δεύτερη δεκαετία του τελευταίου αιώνα, όταν οί χώροι τής βόρειας πλευράς χρησιμοποιήθηκαν ως κατοικία του τελευταίου Αιγύπτιου διευθυντή του Ίμαρέτ². Τό χαγιατί που έκτεινόταν σε σχήμα Γ κλείστηκε με τζαματό. Συγχρόνως τμήμα τής κυρίας εισόδου άπομονώθηκε ως προθάλαμος, με τοίχο από τσατμά και κλείστηκε τό δυτικό άκρο του χαγιατιού, που ήταν πλέον διάδρομος. Ένα τμήμα του άπομονώθηκε με ξύλινο διάφραγμα και στό πάνω μέρος τοποθετήθηκε πρόχειρη έπιγραφή με suga από τό Κοράνι³ (πίν. 20γ). Στη βόρεια πλευρά οί παρατιθέμενοι σε σειρά τρεις χώροι με άνεξάρτητη

1. Στόν προθάλαμο κατασκευάστηκε πρόχειρο νεότερο χώρισμα.

2. Ό τελευταίος διευθυντής του Ίμαρέτ ήταν ό Χουσεΐν Φάχιμ μπέης, βλ. τοπική έφημ. «Πρωινά Νέα», 9-10-1934, που πρέπει να έγκαταστάθηκε έδω μετά τήν άπελευθέρωση τής Θάσου, τήν περίοδο που ή Αίγυπτος εξακολουθούσε να εισπράττει φόρους από τό νησί και όπου παρέμεινε, όπως λέγεται, μέχρι τό θάνατό του (1950 περίπου).

3. Η άνάγνωση τής έπιγραφής έγινε από τόν Hasan Pacaman και είναι:

Ka'llellahu tea'la innema yahsellahe min ibadihil ulemaü
Ve Kale seyyidül mürseliyn: ütlübül ilme velev bissiyn-i
Ve Kale altyüün RA. Allimuu ebnaeküm liennehüm mahlukuune
Izemanin gayri zamaniküm.

Ό Θεός είπε: Οί μόνοι από τούς δούλους του που φοβούνται τό Θεό είναι οί ulema. Ό Κύριος τών προφητών είπε: να ζητάς τή γνώση έστω και άν είναι στό Σινά. Ό Άλι είπε: Να διδάσκετε τά τέκνα σας γιατί αυτά δημιουργήθηκαν για καιρούς άλλιώτικους από τούς δικούς σας.

Σήμερα, καθώς ήταν γραμμένη πάνω σε χαρτί, τό όποίο έχει πέσει, έχει σχεδόν καταστραφεί.

ἀρχικά δίφυλλη θύρα εἰσόδου ἀπέκτησαν καὶ ἐσωτερικὴ ἐπικοινωνία μεταξύ τους μὲ τὴν ἀποκοπὴ τμήματος τοῦ μεσαίου δωματίου καὶ τῆ δημιουργία διαδρόμου. Ἀπὸ τοὺς δύο χώρους τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ὁ νοτιότερος λειτουργοῦσε, ὅπως ἀναφέρεται σὲ μεταλλικὴ πινακίδα τοποθετημένη στὸ ὑπέρθυρο του, ὡς δωμάτιο τῶν «δασκάλων» *معلمين اوطه سی*¹. Ἐδῶ πρέπει νὰ στεγαζόταν ἡ τεχνικὴ ὑπηρεσία τοῦ βακουφιοῦ. Ἀκόμα καὶ σήμερα ὑπάρχουν ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια κατασκευῶν καὶ ἀρχεϊακὸ ὑλικό². Ἀργότερα ὁ χῶρος αὐτός, σύμφωνα μὲ δεύτερη πινακίδα τοποθετημένη ἀπὸ πάνω στὴν ἴδια θέσῃ, χρησιμοποιήθηκε ὡς δωμάτιο τῶν κλητῆρων *خدمه اوطه سی*. Ὁ ἄλλος χῶρος, ὁ βορειότερος, ὅπως ἀναγράφει ἀντίστοιχη πινακίδα, ἦταν δωμάτιο τοῦ διευθυντῆ *مدیر اوطه سی* (πίν. 14δ). Στὴ βορειοανατολικὴ γωνία βρίσκονται οἱ χῶροι ὑγιεινῆς, ὁμοίας διάταξης μὲ αὐτὴν τοῦ ἰσογείου, ἔχουν ὅμως ἀστέγαστο προθάλαμο καὶ πρόσβαση ἀπὸ τὸ κεντρικὸ πέρασμα τῆς εἰσόδου. Ὅταν οἱ χῶροι τῆς κατοικίας τοῦ διευθυντῆ συνδέθηκαν καὶ ἐπεκτάθηκαν στὰ δύο γειτονικὰ δωμάτια τοῦ μεντρεσέ πού χρησιμοποιήθηκαν τὸ ἓνα ὡς σάλα καὶ τὸ δεύτερο ὡς μαγειρεῖο, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, οἱ ὑγροὶ χῶροι δέχτηκαν μετατροπὲς καὶ ὁ ἓνας λειτουργοῦσε πλέον ὡς πέραςμα.

Τὰ γραφεῖα εἶναι καὶ αὐτὰ στραμμένα πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ αὐλὴ ἔχοντας πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴν τυπικὴ διάταξη τῶν σπιτιῶν τῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ ἐλεύθερη ὄψη τοῦ βόρειου ἐπιμήκους χώρου εἶναι διάρτητη ἀπὸ πέντε ἰσομεγέθη παράθυρα μὲ ξύλινο πλαίσιο³. Δύο ὁμοία ἀνοίγονται στὸν τοῖχο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς πού φωτίζουν τὸ ἓνα τὸ νοτιότερο χῶρο καὶ τὰ δύο τὸ βορειότερο. Στὸν ὄροφο οἱ χῶροι τῆς βόρειας πλευρᾶς φωτίζονται ἀπὸ ἑπτὰ

1. Πολλὲς φορές οἱ ἀρχιτέκτονες ὀνομάζονταν *muallim*, βλ. L. A. Mayer, *Islamic Architects and their Works*, Genève 1956, 27.

2. Ὅλο αὐτὸ τὸ ὑλικό ἔχει σφραγιστεῖ ἀπὸ τὴν Αἰγυπτιακὴ Κυβέρνηση καὶ δὲν εἶναι προσιτό, παρ' ὅλες μάλιστα τὶς προσπάθειες τῆς Ἐφορείας Κλασσικῶν καθὼς καὶ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας. Θὰ μπορούσε νὰ ἀναφερθεῖ ἀποσπασματικὰ σύμφωνα μὲ στοιχεῖα ἀπὸ παλαιότερη ἐπίσκεψη ὅτι ὑπάρχουν σχέδια ἐπισκευῆς ἐργοστασίου στὴ Θάσο πού ὑπογράφονται τὸ 1902 ἀπὸ τὸν J. B. Puget fils στὴ Μασσαλία. Τὸ 1910 ὡς ἀρχιτέκτων τοῦ Ἴμαρὲτ ὑπογράφει ὁ E. V idory καὶ τὸ 1912 τὰ σχέδια τοῦ Μεγάλου τοῦ Ἴμαρὲτ πού συντάσσονται στὸ Κάιρο ὑπογράφει ὁ A. Lasciac Bey ὡς ἐπικεφαλῆς ἀρχιτέκτων τοῦ παλατιοῦ τοῦ χεδίβη. Ὑπάρχουν ἀκόμα ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια σπιτιῶν τῆς συνοικίας τῆς Παναγίας καὶ τῆς Θάσου.

3. Ὅλα τὰ παράθυρα ἔχουν σιδεριεὺς πού διαφέρουν σὲ μορφὴ ἀνάλογα μὲ τὸ χρόνον κατασκευῆς τους. Πάντως οἱ διατομὲς τῶν σιδηριῶν τους εἶναι πολὺ πιὸ λεπτεὺς καὶ ἡ κατασκευὴ τους πιὸ εὐτελεῆς ἀπὸ αὐτὲς τῶν μεντρεσέδων.

ισομεγέθη παράθυρα. Τα ανοίγματα τής ανατολικής διευρύνθηκαν για τόν επαρκέστερο φωτισμό τών γραφείων, όταν ή αλλη καταλήφθηκε από τή νεότερη κατασκευή και κλειστική το χαγιάτι. Συγχρόνως με τις υπόλοιπες αλλαγές τμήμα τής στέγης του ανατολικού δωματίου τής βόρειας πλευράς υπερωψώθηκε για τόν καλύτερο φωτισμό του σκοτεινού πλέον αυτού χώρου¹.

Αρχικά όλες οι εξωτερικές όψεις δέν είχαν καθόλου ανοίγματα και οι χώροι φωτιζόνταν με παράθυρα που έβλεπαν στην εσωτερική αλλη. Η ανατολική όψη προς τόν δρόμο διαρθρωμένη σε τρία κλιμακωτά επίπεδα και με τις χαρακτηριστικές αποτμήσεις στις γωνίες είχε ως μόνη διακοπή τή θύρα εισόδου. Πάνω από τή απλή διφυλλη θύρα με τόν τοξωτό υπέρθυρο προεξέχει έντονα στέγαστρο, όμοιας κατασκευής και μορφής όπως τών άλλων κύριων εισόδων του συγκροτήματος. Τα δύο παράθυρα που φωτίζουν σήμερα τά γραφεία ανοίχτηκαν, όταν σημειώθηκαν και οι υπόλοιπες μετατροπές. Στη θέση τους καθώς και στην αντίστοιχη του ίσογειου υπήρχε τζάκι, όπως δηλώνουν οι δύο διπλές καμινάδες, που εξακολουθούν να υψώνονται στη στέγη πάνω από κάθε παράθυρο. Στη βόρεια επίσης όψη οι τέσσερις φεγγίτες, που αντίστοιχούν στον επιμήκη χώρο του ίσογειου και ανοίχτηκαν πάνω ακριβώς από τή στέγη του μεντρεσέ, καθώς και τά ισάριθμα παράθυρα στους άξονες τών πρώτων που φωτίζουν ανά δύο τούς χώρους του όρφου, είναι όλα μεταγενέστερα. Στην όψη αυτή ακούμπησαν και οι τρεις καμινάδες τών γειτονικών δωματίων του μεντρεσέ που χρειάστηκε να υπερωψωθούν κατά τή διάρκεια ανεγέρσεως τών γραφείων. Η στενή δυτική όψη πάνω από τόν τοίχο περίφραξης έχει επίσης μεταγενέστερα παράθυρα που φωτίζουν τά τρία τόν γωνιακό δωμάτιο και τά άλλα δύο τόν χώρο που αποκόπηκε στην απόληξη του χαγιατιού, διαδρόμου πλέον.

Σήμερα τά γραφεία είναι κλειδωμένα και ελέγχονται από τόν φύλακα του Ίμαρετ και του σπιτιού του Μουχαμάντ Άλί. Τόν αρχαικό ύλικό που φυλάσσεται μέσα θά μπορούσε να προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για τόν τρόπο λειτουργίας του külliye, καθώς και στοιχεία για τή συνοικία τής Παναγίας και κατασκευές στη Θάσο.

Τόν Ίμαρετ τής Καβάλας, τόν τόσο αξιόλογο αυτό μνημείο² τών αρχών

1. Η πρόχειρη κατασκευή του φωταγωγού αυτού συντελεί στη γρήγορη καταστροφή του κτίσματος.

2. Με ύπουργική απόφαση τόν Ίμαρετ χαρακτηρίστηκε ως ιστορικώς διατηρητέο μνημείο, βλ. Φ.Ε.Κ. Β 44 (4-3-1954). Αργότερα με δύο νέες ύπουργικές αποφάσεις, Φ.Ε.Κ. Β 280 (20-4-1970) και Φ.Ε.Κ. Β 696 (3-12-71) και μία τρίτη που αντικατέστησε τις προηγούμενες, Φ.Ε.Κ. Β 822 (22-8-1974) όλόκληρη ή χερσόνησος τής Παναγίας

τοῦ 19ου αἰώνα, θεωροῦμε ὅτι ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς μορφές τῆς πρωτεύουσας καὶ ἀπὸ ἐκεῖ πρέπει νὰ ἐρχεται μαζί μὲ τὸν καλλιγράφο ὁ ἀρχιτέκτονας καὶ οἱ βοηθοὶ του. Εἶναι σπάνιο δείγμα παρομοίων κτισμάτων στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο καὶ τὸ μοναδικὸ ποῦ διατηρεῖται σχεδὸν ἀκέραιο μὲ ἐλάχιστες μεταγενέστερες, ὅπως φάνηκε, ἐπεμβάσεις. Συγχρόνως εἶναι μνημεῖο ποῦ σφραγίζει τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀφοῦ τόσο μεγάλης κλίμακας παρόμοια ἔργα δὲν πραγματοποιοῦνται πιά καὶ μάλιστα ἐκτὸς τῶν μεγάλων κέντρων. Σήμερα ὅμως μένει ἐγκαταλειμμένο καὶ ἀφήνεται νὰ ἐρειπωθεῖ καὶ μόνο ἡ γερὴ κατασκευὴ τοῦ συγκροτήματος ἀντιδρᾷ στὸ χρόνο καὶ τὴ εῶρα. Κύρια αἰτία γιὰ τὴ μὴ συντήρησή του, παρ' ὅλες τὶς συνεχεῖς προσπάθειες¹, ἦταν τὸ ἀνοικτὸ μέχρι πρόσφατα θέμα τοῦ διακανονισμοῦ τῶν βακουφιδῶν μεταξύ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Αἰγυπτιακῆς κυβέρνησης. Ἡ συμφωνία ποῦ ὑπογράφηκε τὸ 1984 ὑπόσχεται ὅτι γρήγορα θὰ λυθεῖ τὸ θέμα τῆς συντήρησης. Ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι δυνατὴ οὔτε ἡ ἀπλὴ ἐπίσκεψή του, ἀφοῦ ἓνα μεγάλο τμήμα τοῦ χρησιμοποιεῖται γιὰ ἀποθήκες τῶν γειτονικῶν καταστημάτων καὶ κλειδώνεται. Μέσα στὰ πλαίσια ἐναβίωσης καὶ τόνωσης τῆς παλιᾶς πόλης τῆς Καβάλας ποῦ εἶναι ἓνα σύνολο, τὸ ὁποῖο διατηρεῖ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ χαρακτηριστικά του, κτισμένο μάλιστα σὲ μιὰ θέση μὲ φυσικὴ ὁμορφιά, τὸ Ἱμαρέτ μαζί μὲ τὴν ἀκρόπολη καὶ τὸ κονάκι τοῦ Μουχαμάντ Ἀλίμποροῦν νὰ ἀποτελέσουν σημαντικοὺς πόλους ἐλξης καὶ ἐξυπηρέτησης ὁλόκληρης συγχρόνως τῆς πόλης.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΦΩΤΙΑΔΟΥ

χαρακτηρίζεται ὡς τόπος ἰδιαίτερου φυσικοῦ κάλλους καὶ προστατεύεται, συμπεριλαμβανομένου τοῦ Ἱμαρέτ. Συγχρόνως ἡ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Καβάλας, σύμφωνα μὲ πληροφορίες τῆς καὶ σχετικὰ ἔγγραφα, προσπαθεῖ ἀπὸ τὸ 1977 νὰ συνεννοηθεῖ μὲσω τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ μὲ τὴν Αἰγυπτιακὴν πρεσβεία γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ συντήρηση τοῦ μνημείου. Στὴν τελευταία διακυβερνητικὴ συμφωνία Ἑλλάδος καὶ Αἰγύπτου ἀποφασίστηκε «νὰ παραμείνουν ὑπὸ αἰγυπτιακῆ ἰδιοκτησία ἡ οἰκία τοῦ Μωχάμετ Ἀλή καὶ τὸ Ἱμαρέτ λόγω τῆς μεγάλης ἱστορικῆς σπουδαιότητός τους γιὰ τὴν Αἴγυπτο» καὶ προτάθηκε συνεργασία καὶ συνεννόηση τῶν ἀρμοδίων ἀρχῶν μὲ σκοπὸ τὴ διατήρηση καὶ τὴ συντήρηση τῶν δύο ἀκινήτων, βλ. Φ.Ε.Κ. 172Α (13-11-1984).

1. Γιὰ τὴ σχετικὴ ἀρθρογραφία στὸν ἡμερήσιο καὶ περιοδικὸ τύπο, βλ. Δ. Νησιώτης, Τὰ Αἰγυπτιακὰ Μνημεῖα, περιοδ. «Ἐρευνα», φ. 24 (Ἰαν. 1954), σ. 11, καὶ τοῦ Ἰδίου, Αἰγύπτιος ὕφυπουργὸς ἐπιθεωρεῖ στὴ Θάσο διεκδικούμενα κτήματα, ἐφημ. «Βῆμα», 8-6-1978, σ. 11, καὶ «Δὲν θὰ ἐκπονηθοῦν τὰ αἰγυπτιακὰ μνημεῖα ποῦ ὑπάρχουν στὴ συνοικία Παναγίας Καβάλας», τοπικὴ ἐφημ. «Ταχυδότης», 25-4-1978. Παρ' ὅλες ὅμως τὶς ἀναιδικίες καὶ τὶς διαπραγματεύσεις τὸ 1964 τὸ αἰγυπτιακὸ δημόσιο πούλᾳ στὸ Δῆμο Καβάλας τὸ φρούριό μὲ ἔκταση 5.575 τ.μ. ἀντὶ ποσοῦ 40.000 δρχ. (!). Στὴν τελευταία συμφωνία ποῦ ὑπογράφηκε μεταξύ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Αἰγύπτου ἀπαριθμοῦνται οἱ βακουφικὲς ἰδιοκτησίες τῆς Καβάλας καὶ τῆς Θάσου, καθὼς καὶ ὁ τρόπος διακανονισμοῦ τους, βλ. Φ.Ε.Κ. 172Α (13-11-1984).

SUMMARY

Emilia Stefanidou-Fotiadou, The imaret in Kavala.

The imaret in Kavala is placed on the peninsula of Panagia, where the old town lies. It was built as a vakf of Muhammad Ali Pasha—later Vali of Egypt—with the instigation and approval of Mahmout II. The sultan conceded to the pasha his largest yield from Thassos, and with it Muhammad Ali founded in his home-town, the large vakf buildings. This külliye, in its final phase, consisted of two medrese, two dershane-mescid, one imaret, one mekteb and the administration offices.

It was built in a transitional period, when the Ottoman Empire receives the first influences from the West. The building, through its especially large size as well as its religious-instructive and charitable nature, marks the character of the then small provincial town, Kavala.

The exact date of the külliye, is given in the four marble inscriptions over the entrance doors, written by a famous Turk calligrapher, of which there is a complete translation. According to them the first medrese was built in 1817-8 and the second one, the mescid, the imaret and the mekteb in 1820-21. Later in 1864 were built the second dershane-mescid and the administration offices. Apart from the main inscriptions, a lot of smaller inscriptions, give extra information for the use of the places and the function of the foundation.

The külliye, is composed of four different sections in a row and each one of them is organized around a courtyard. Each section consists of a basic vaulted unit, which repeats itself around the courtyard with the interposition of gallery. It is built with semicarved stones and irregularly placed bricks, and only the facades to the road are carefully built with carved stone, interjected by horizontal rows of briks, The arches and vaults are made of bricks covered with lead-leaves. Contrary to the solid construction of the original building, are the subsequent additions, which have all the light constructions of the house, in the traditional architecture of the 18th and 19th cent.

The simple geometrical forms are diverted with Turkish-baroque elements and the strict organization is broken by an impression of disorder, due to imperfections and differentiations in the construction.

The detailed description of the arrangement, shape and construction of each section showed us the function of the building, its peculiarities and its

particular traits in comparison with other monuments, its additions which have been made times and again, its inordinate construction and problems. Worth mentioning is the alternation of closed and open spaces and the adaptation of the building to the sloping ground as well as to the shape of the original building site. The külliye must have been influenced mainly by the capital's architectural movements and hence the main features of the work and the calligraphist Yesarizade Mustafa Izzet.

Small changes have been made to the building, as it is shown. Only a serious one was made in 1934 for the opening of the road, passing just in front of its entrances. One wing of the second medrese and the entrance to the imaret were pulled down. Furthermore some years ago, due to lack of maintenance, the latest derslane has collapsed.

This beautiful and rare example of such building in Greece, is still empty and unattended.